

Henryk Bartoszewicz

Archiwum Główne Akt Dawnych

Warszawa

Przełom w kartowaniu przestrzeni miejskiej. Wielkoskalowe mapy miast Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej 1815–1830

1. Podstawy prawne rozwoju kartografii miejskiej

W końcu 1815 r. władze Królestwa Polskiego, utworzonego mocą decyzji kongresu wiedeńskiego, podjęły działania zmierzające do uporządkowania, regulacji i odbudowy ze zniszczeń wojennych miast pozostających w granicach nowego państwa. W dniu 27 listopada 1815 r. powstała Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji, jako jedna z pięciu komisji, którym powierzono władzę wykonawczą w Królestwie Polskim. KRSWiP kierowała administracją kraju za pośrednictwem Komisji Wojewódzkich. Ponadto sprawowała nadzór nad zarządami i organizacjami o charakterze pomocniczym, między innymi nad Radą Handlu i Rękodzieła oraz Radą Ogólną Budownictwa, Miernictwa, Dróg i Spławów. Do 1826 r. sprawy miast pozostawały w gestii Wydziału Policji i Pocht, a następnie przeszły pod zarząd Wydziału Administracji KRSWiP. Natomiast zagadnienia architektoniczne podlegały Radzie Ogólnej Budownictwa w Wydziale Przemysłu, Handlu i Kunsztów. Ogólny nadzór nad poprawą kondycji miast sprawował od momentu utworzenia KRSWiP Wydział Administracji, którym kierował Kajetan Koźmian, bliski współpracownik szefa Komisji, ministra Tadeusza Antoniego Mostowskiego. Do 1824 r. na czele Wydziału Przemysłu Handlu i Kunsztów stał Stanisław Staszic. Te trzy wybitne osobistości nie tylko świata polityki, ale także kultury i nauki wywarły znaczący wpływ na kształt państwowej polityki administracyjnej Królestwa, w tym także na zarządzanie miastami¹.

Jednocześnie przystąpiono do tworzenia prawnych i organizacyjnych podstaw prowadzenia systematycznych pomiarów miast. W dniu 13 czerwca 1818 r., na mocy postanowienia namiestnika Królestwa Polskiego, generała Józefa Zajączka, powołano urząd dozorców miast, nakładając na nich między innymi obowiązki

¹ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XVIII wieku*, Warszawa–Pułtusk 2006, s. 26.

starania się o sporządzanie map miast w granicach zabudowy i map miejskiej własności ziemskiej. Urzędnicy ci z dniem 24 sierpnia 1819 r. zostali zaopatrzeni w instrukcję nakazującą odnalezienie wszelkich istniejących map z rejestrami pomiarowymi i planów urbanistycznych oraz zlecenie, za zgodą właściwej Komisji Wojewódzkiej, wykwalifikowanym geometrom dokonania pomiarów tych miast, które nie posiadały stosownych map. Wcześniej, 4 maja 1819 roku, rozesłano do Komisji Wojewódzkich instrukcję pomiarową².

Wydarzeniem przełomowym w prowadzeniu prac porządkowych i pomiarowych w miastach Królestwa Polskiego było ustanowienie 4 stycznia 1820 roku w strukturze KRSWiP Komisji Miast. Komórka ta miała nadzorować prace pomiarowe i kartograficzne. Jej urzędnicy opracowali nową instrukcję, ogłoszoną 2 września 1820 r. Natomiast kolejna instrukcja pomiarowa przygotowana przez Komisję Miast weszła w życie 28 marca 1823 r. i obowiązywała do połowy lat trzydziestych XIX wieku. Dokument ten przewidywał opracowanie dla każdego miasta dwóch map, z których jedna, w skali 1:1500 miała być mapą obszaru zabudowanego, z zaznaczeniem działek, zabudowań, ulic i placów, a druga, w skali 1:5 000, miała być mapą gruntów miejskich, m.in. ogrodów, pól i pastwisk³.

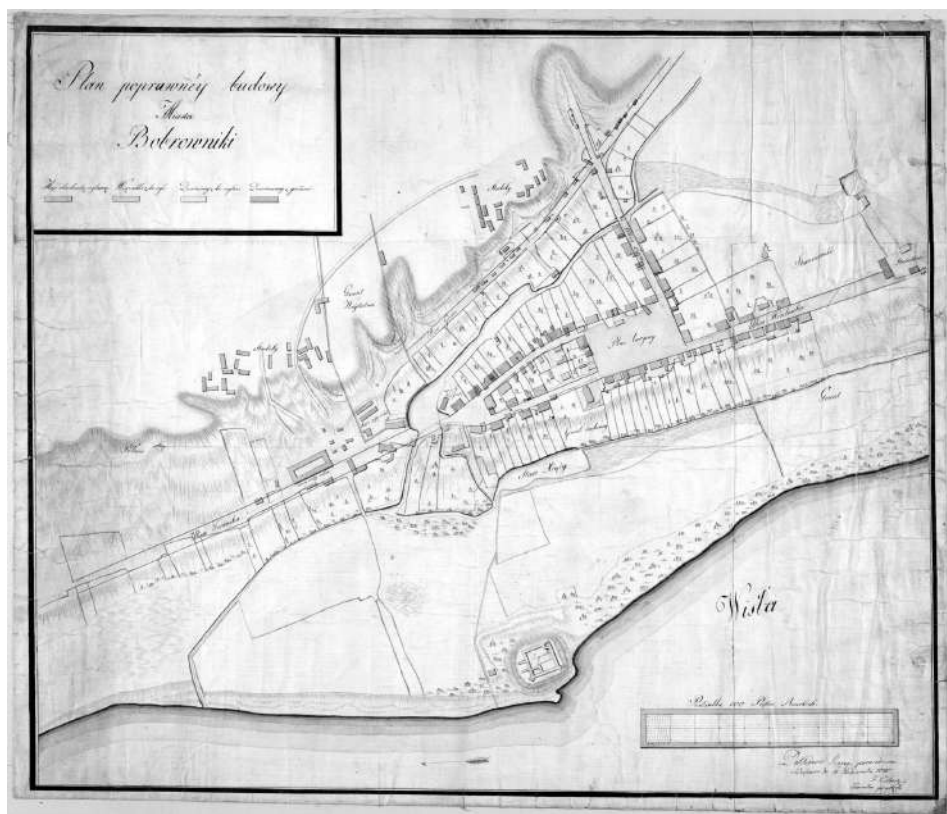
2. Realizacja instrukcji Komisji Miast KRSWiP

Zalecenia instrukcji z 1823 r. nie zawsze były w pełni realizowane. Często w miejsce mapy obszaru zabudowanego i mapy własności ziemskiej wykonywano jedną mapę, obejmującą zasięgiem terytorialnym miasto i jego grunty. Instrukcja zlecała też sporządzenie każdej z dwóch map w trzech egzemplarzach, w praktyce najczęściej powstawał tylko jeden. W przypadku niektórych miast Królestwa Polskiego nie sporządzono map przewidzianych w instrukcji 1823 roku. Zamiast tworzyć nowe mapy pomiarowe, władze miejskie wykorzystywały mapy pochodzące z czasów przedrozbiorowych, lub z okresu okupacji pruskiej, mające najczęściej inną skalę niż zalecana przez Komisję Miast. Tak było w przypadku Pułtuska, którego mapa z 1803 r. służyła miastu w okresie Królestwa Polskiego. Podobnie postąpiły przypuszczalnie także władze miejskie między innymi w Dobrzyniu nad Wisłą, Lipnie i Rypinie. Często także uwierzytelniano i aktualizowano pruskie mapy miast polskich, które w latach dwudziestych i trzydziestych XIX w. służyły jako podkład planów regulacyjnych, jak to miało miejsce w przypadku sporządzonych w 1820 r. w skali około 1:2 000 planów sytuacyjno-regulacyj-

² W. Ćwik, „Oswobodziciele wolności” – dozorczy miast Królestwa Polskiego (1818–1821), w: *Przez tysiąclecia: państwo – prawo – jednostka, Materiały ogólnopolskiej konferencji historyków prawa*, Ustroń 17–20 września 2000 r., pod red. A. Łatyńskiego i M. Mikołajczyka, t. 1, Katowice 2001, s. 139–147.

³ B. Olszewicz, *Kartografia polska XIX wieku (przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, T. 1, Materiały zebrane w Archiwum Polskiej Akademii Nauk, przygotowała do wyd. W. Wernerowa, Warszawa 1998, s. 81; H. Bartoszewicz, *Królestwo Polskie. Prace regulacyjne w miastach (1815–1830)*, „Geodeta”, nr 2 (141), 2007, s. 54–58.

nych Bobrownik (ryc. 1)⁴ i Wizny⁵. Jednakże wiele miast, pomimo posiadania wcześniejszych map ogólnych, wykonało skrupulatnie zalecenia Komisji Miast.

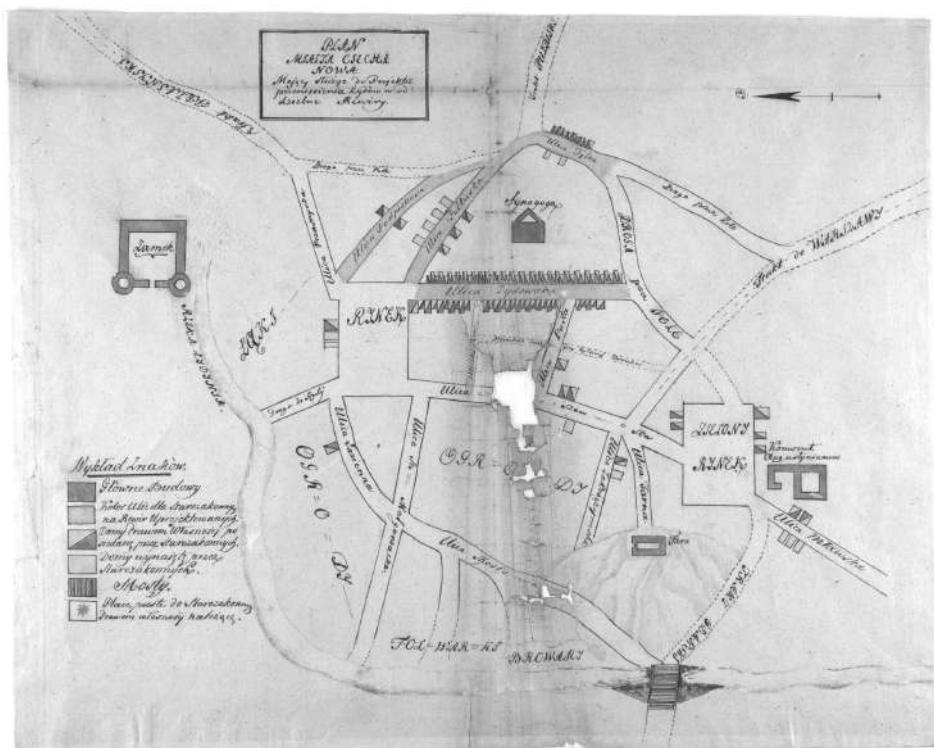

Ryc. 1. Plan sytuacyjno-regulacyjny Bobrownik, 1820 r. AGAD, Zb. Kart., 186-17

Pomimo trudności w kartowaniu miast, najczęściej natury finansowej, do czasu obowiązywania instrukcji, czyli do 1836 r. powstały wielkoskalowe mapy pomiarowe ponad dwustu miast Królestwa Polskiego. Jednakże wiele z nich zaginęło

⁴ *Plan poprawnej budowy miasta Bobrowniki*, 1820 r., Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Zbiór Kartograficzny (dalej: Zb. Kart.), 186-17. Jest to kopia planu sprzed 1820 r., prawdopodobnie sporządzonego w okresie pruskim (przed 1806 r.), której dokładność poświadczył geometra przysięgły Juliusz Kolberg 18 października 1820 r. w Warszawie.

⁵ *Plan miasta rządowego Wizny wraz z graniczącą wsią szlachecką Witkowo i z wójtostwem do starostwa Wizny należącym*, 1820 r., AGAD, Zb. Kart. 347-5b. Plan jest kopią mapy wielkoskalowej Wizny sporządzonej 23 stycznia 1799 r. przez geometrę pruskiego Weishaupa. Dokładność kopii potwierdził 3 września 1820 r. geometra przysięgły Juliusz Kolberg.

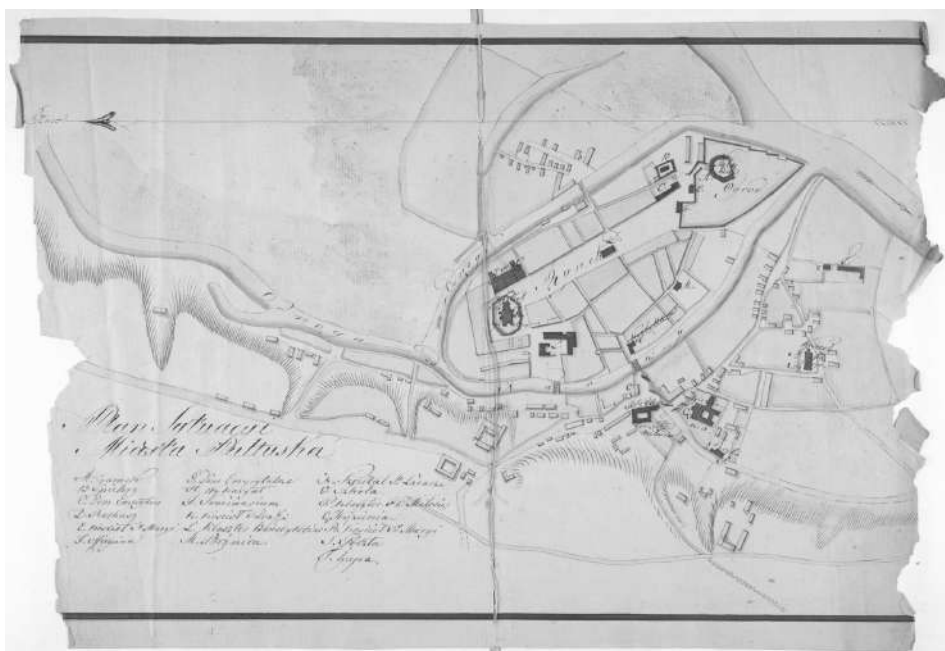

Ryc. 2. Plan sytuacyjny Ciechanowa, 1816 r., AGAD, Kartografika z innych oddziałów AGAD, 83

lub zostało zniszczonych w okresie drugiej wojny światowej, przede wszystkim podczas burzenia przez Niemców stolicy po upadku powstania warszawskiego. Wówczas w pożarze Archiwum Skarbowego zniszczeniu uległy między innymi znajdujące się w jego zasobie mapy miast polskich, w tym mapy z lat 1815–1830.

Mapy wielkoskalowe miast Królestwa Polskiego sporządzone w okresie konstytucyjnym można podzielić na trzy grupy. Pierwszą, najliczniejszą stanowią plany sytuacyjne lub sytuacyjno-regulacyjne, które były rezultatem realizacji przez władze municypalne decyzji KRSWiP i które sporządzano na podstawie kolejnych instrukcji wykonawczych. Drugą były plany regulacyjne miast lub części miast. Natomiast trzecią stanowiły mapy sporządzane w związku z lokacją miast.

Najstarsze zachowane plany miast Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej zostały wykonane w pierwszych latach jego istnienia, jeszcze przed ustanowieniem w 1818 r. urzędu dozorców miast i przed wydaniem w następnym roku pierwszej instrukcji w sprawie opracowania map. Do tej grupy należą między innymi plany miast wykonane w 1816 r. na potrzeby projektowania rewirów

Ryc. 3. Plan sytuacyjny Pułtuska, 1816 r., AGAD, KRSW, 4482, k 17

dla ludności żydowskiej: Ciechanowa (ryc. 2)⁶, Pułtuska (ryc. 3)⁷ i Wyszogrodu (ryc. 4)⁸. Dwa z nich to odrębne szkice, bez podziałki liniowej, natomiast plan Wyszogrodu sporządzono w skali około 1:2000. Mapy miast Królestwa Polskiego, które powstały przed wejściem w życie 28 marca 1823 r. instrukcji Komisji Miast KRSWiP były sporządzane w różnych skalach, najczęściej w skali około 1:1000, między innymi: plan sytuacyjno-regulacyjny Błonia z 1820 r., zachowany w kopii z 1827 r., autorstwa budowniczego obwodu gostyńskiego Michała Grabskiego⁹ i plan sytuacyjno-regulacyjny Tarczyna z 1822 r. geometry Józefa Bojarskiego (ryc. 5)¹⁰. Przed 1823 r. powstawały także mapy w skali 1:1500; między innymi w tej skali w 1818 r. geometra i budowniczy Jan Medyński sporządził Plan sytuacyjny miasta Sochaczewa¹¹. Natomiast po 1823 r. większość tego typu map wielkoskalowych miast Królestwa Polskiego, zarówno sytuacyjnych, jak i sytu-

⁶ Plan miasta Ciechanowa, AGAD, Kartografia z innych oddziałów AGAD, 83.

⁷ Plan sytuacji miasta Pułtuska, AGAD, KRSW, 4482, k. 17.

⁸ Plan sytuacyjny Wyszogrodu, AGAD, Kartografia z innych oddziałów AGAD, 122.

⁹ Plan miasta Błonia, w województwie mazowieckim, obwodzie sochaczewskim położonego, 1827 r., AGAD, Zb. Kart. 46-2.

¹⁰ Brulion wymiaru miasta Tarczyna, w obwodzie warszawskim, województwie mazowieckim leżącego, 1822 r., AGAD, Zb. Kart. 369-9.

¹¹ AGAD, KRSW, 1839, k. 176.

acyjno-regulacyjnych, była wykonywana w przepisowej skali 1:1500. Wówczas powstały w tej skali między innymi: mapa Gąbina z 1823 r. autorstwa inżyniera województwa mazowieckiego, Ignacego Sternberga z naniesionym projektem

Ryc. 4. Plan sytuacyjny Wyszogrodu, AGAD, Kartografia z innych oddziałów AGAD, 122

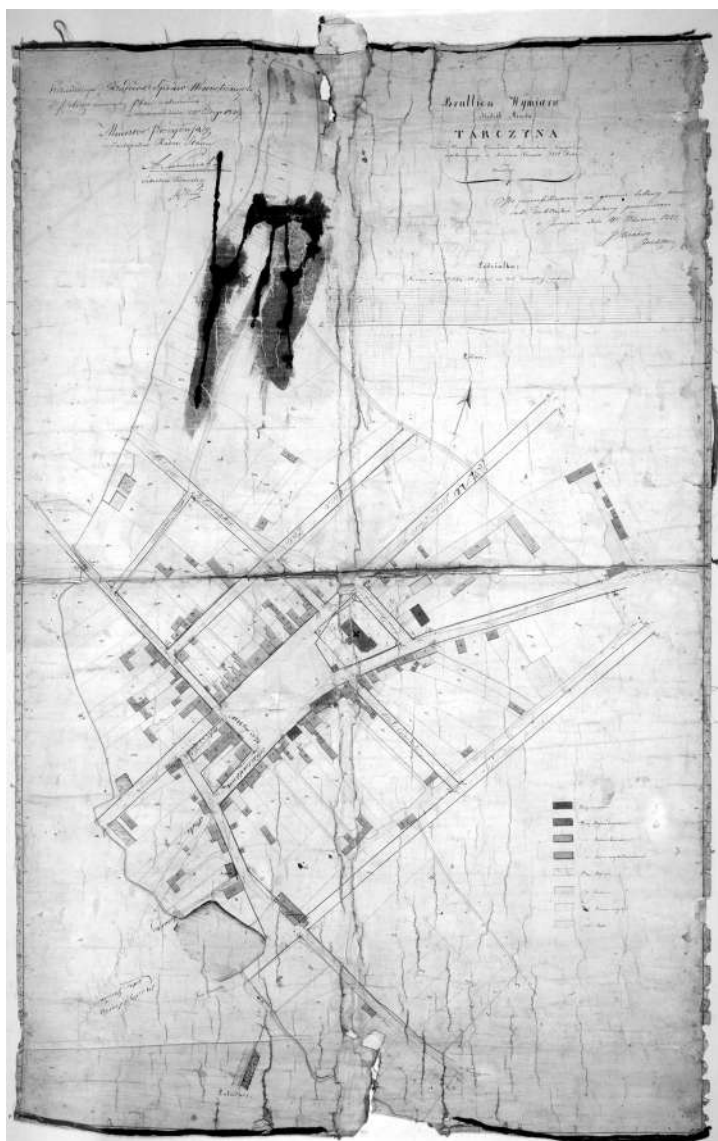
osady sukienniczej (ryc. 6)¹², mapa Grójca z 13 października 1829 r. autorstwa geometry przysięgłego Królestwa Polskiego Augustyna Sulikowskiego¹³, mapa sytuacyjno-regulacyjna Łowicza z 1825 r. nieznanego autora¹⁴ i mapa sytuacyjno-regulacyjna Płocka z 1835/1836 r. Joachima Łuszczewskiego¹⁵.

¹² Projekt założyć się mającej osady sukienniczej w mieście Gąbinie wymierzony, ułożony i na gruncie wyknięty, 1823 r., AGAD, Zb. Kart. 198-13.

¹³ Mapa siedzib miasta narodowego Grójec, z zabudowaniami starostwa i osady Skargowa, 1829 r., AGAD, Zb. Kart. 195-18.

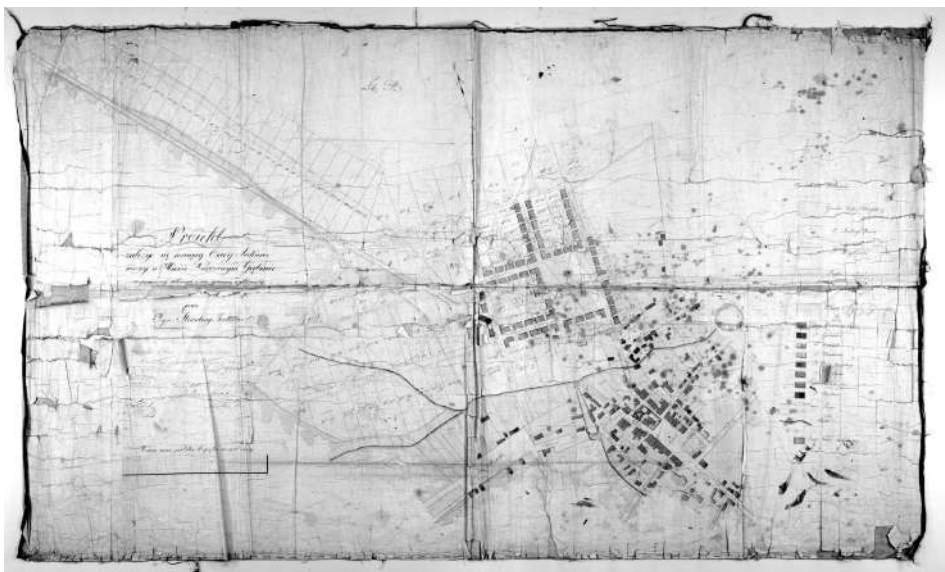
¹⁴ Zachował się jedynie odrys tej mapy sporządzony w 1935 r. i przechowywany w zbiorach kartograficznych Politechniki Warszawskiej, U III 65.

¹⁵ K. Staszewski, *Plany i pomiary miasta Płocka oraz gruntów podmiejskich od roku 1793 do lat ostatnich*, Płock 1938, s. 12–13.

Ryc. 5. Plan sytuacyjny Tarczyna, 1822 r., AGAD, Zb. Kart., 369-9

Wśród map wielkoskalowych miast Królestwa Polskiego wykonanych na podstawie instrukcji Komisji Miast należy wyróżnić przede wszystkim te, które były przykładem skrupulatnej realizacji zaleceń KRSWiP. W zbiorach archiwalnych znajduje się niewiele „kompletów” map, złożonych z planu miasta w granicach zabudowy w skali 1:1500 oraz mapy miasta i jego gruntów w skali 1:5000.

Ryc. 6. Plan sytuacyjno-regulacyjny Gąbina, 1823 r., AGAD, Zb. Kart., 198-13

W pierwszej kolejności zdecydował o tym stopień realizacji przez poszczególne miasta postanowień władz państwowych, a w drugiej stan zachowania map. Do nielicznej grupy miejscowości, w których skrupulatnie zrealizowano zalecenia Komisji Miast, należał Szadek. *Mappa pomiarowa terytorium miasta powiatowego Szadek* sporządzona w 1824 r. przez mierniczego przysięgłego i patentowanego Wilhelma Bergemanna (ryc. 7)¹⁶ całkowicie odpowiada wymogom instrukcji z 1823 r. Została sporządzona w skali około 1:1500 na karcie papierowej o wymiarach 118 × 99 cm w orientacji północno-wschodniej. Na planie zaznaczono zabudowania miejskie i należące do folwarku rządowego Szadek, sieć wodną, drogową i uliczną (z podaniem nazw ulic), ogrody, łąki, wiatraki i młyn wodny. Legenda pozwala na rozróżnienie zabudowy drewnianej i murowanej i odnotowanie rodzajów własności: rządowej, kościelnej, miejskiej i żydowskiej. Śladem zmian w zagospodarowaniu przestrzennym miasta są także zaznaczone na planie obiekty wojskowe: stajnie i ujeżdżalnia oraz place, na których stały budynki rozebrane z rozkazu „komisarza fabrycznego”. Egzemplarz planu Bergemanna przechowywany w AGAD służył do prowadzenia dalszych prac kartograficzno-geodezyjnych, o czym świadczą naniesione projekty regulacji istniejących ulic i wytyczenia nowych. Przewidywano m.in. wyprostowanie ulicy Wilamowskiej, przedłużenie ulicy Warszawskiej oraz wytyczenie rynku i nowych ulic we wschodniej części miasta, gdzie miała powstać osada fabryczna. Było to związane z pod-

¹⁶ AGAD, Zb. Kart. 184-3.

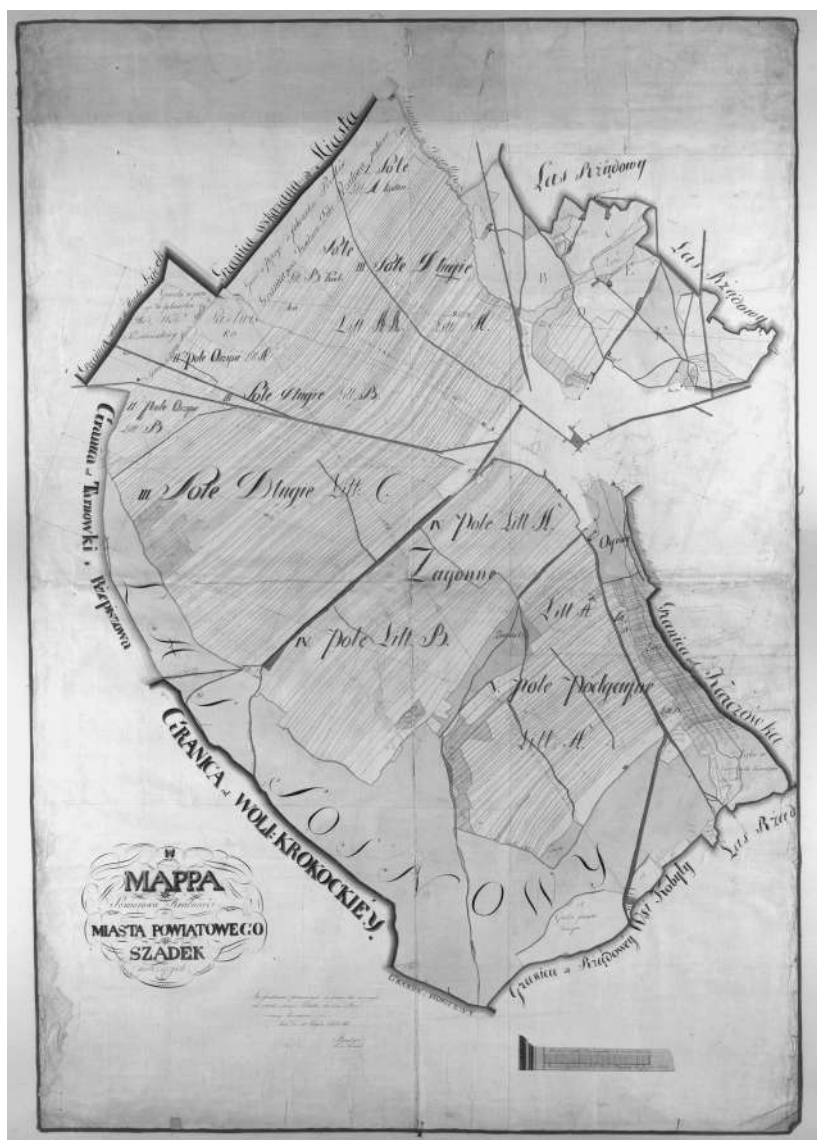
jętymi w latach dwudziestych XIX w. działaniami rządu Królestwa Polskiego zmierzającymi do rozbudowy przemysłu, głównie włókienniczego. Szadek należał, obok m.in. Zgierza i Gąbina, do grupy miast, w których miały powstać osady rzemieślnicze, ośrodki wyrobu tkanin wełnianych. W Szadku próba realizacji

Ryc. 7. Plan sytuacyjno-regulacyjny Szadka, 1824 r., AGAD, Zb. Kart., 184-3

tych planów przyniosła powstanie Nowego Miasta, a właściwie regulację (wyprostowanie) ulic wschodniej części dawnego miasta lokacyjnego, u wylotu których wytyczono nowy rynek, mający stanowić centrum nowej dzielnicy¹⁷.

¹⁷ O skutkach próby założenia w Szadku osady fabrycznej dla rozwoju przestrzennego miasta informuje rękopiśmienna redukcja *Mapy pomiarowej territorium miasta powiatowego Szadek z pomiaru jeometry Wilhelma Bergemann z roku 1824*, sporządzona po 1837 r. Kopię odróżnia od oryginału skala (1:5000), wymiary (57,5×45,0 cm) oraz zaznaczenie zmian w układzie przestrzennym miasta, które nastąpiły w ciągu kilkunastu lat: ulica Wilamowska na wschodnim odcinku występuje w dwóch wersjach starej i nowiej, zgodnej z projektem regulacji, ulica Warszawska została przedłużona. Widoczne są również nowo wytyczone ulice: Ogrodowa, Wodna i Fabryczna oraz Nowy Rynek. AGAD, Zb. Kart. 323-25; A. Bartoszewicz, *Obraz kartograficzny Szadku w XIX w.*, „Biuletyn Szadkowski”, t. 8, 2008, s. 87–88.

Ryc. 8. Mapa własności ziemskiej Szadka, 1826 r., AGAD, Zb. Kart., 195-20

W 1826 r. Wilhelm Bergemann sporządził, zgodnie z zaleceniami instrukcji wydanej przez Komisję Miast, drugą mapę, tym razem okolic Szadka, przedstawiającą grunty miejskie. *Mappa pomiarowa realności do miasta Szadek należących*¹⁸ jest rękopisem wielobarwnym, sporządzonym na karcie papierowej o wymiarach

¹⁸ AGAD, Zb. Kart. 195-20.

112,7 × 160,2 cm w skali 1:5000, orientacji północno-zachodniej (ryc. 8). Na planie oznaczono granice posiadłości miejskich, wyróżniono grunty orne, ogrody, łąki, lasy, a ponadto wiatrak, cegielnię i cmentarz katolicki. Natomiast samo miasto i jego zabudowa zostały zupełnie pominięte¹⁹.

Mapy Szadka zostały sporządzone zgodnie z instrukcją z 1823 r., pomimo że władze miejskie dysponowały wówczas imponującym dziełem kartograficznym z okresu pruskiego: wielobarwną mapą rękopiśmienną, wykonaną na karcie papierowej, o wymiarach 118 × 145 cm, o orientacji północnej, w skali około 1:5 000. *Plan von der gehaltenen speciellen Vermessung der königlichen immediat Stadt Szadek*, został sporządzony w 1808 r. przez konduktora pruskiego Weicherta na podstawie pomiarów dokonanych w latach 1805–1806²⁰.

Stan zachowania planów miast z terytorium Królestwa Polskiego z lat 1823–1836 nie pozwala na ustalenie liczby miast, które w pełni wykonały instrukcję z 1823 r. w okresie jej obowiązywania. Przechowywane w polskich zbiorach archiwalnych mapy wielkoskalowe, zarówno oryginały, jak i kopie pozwalają jedynie na stwierdzenie, że obecnie dysponujemy, oprócz Szadka, kompletami dwóch map w skali około 1:1500 i około 1:5000 dla 22 miast: Błonia, Brdowa, Czeladzi, Częstochowy, Dąbia (pow. kolski), Kozienic, Krasnegostawu, Łaskarzewa (pow. garwoliński), Łęczycy, Małogoszczy, Mstowa (pow. częstochowski), Pajęczna, Piotrkowa Trybunalskiego, Radomia, Radomska, Skierniewic, Szydłowca, Szydłowa, Tarczyna, Wiżajn (pow. suwalski), Wolborza i Zgierza. Zachowały się także z tego okresu plany 19 miast w skali około 1:1500: Białej Podlaskiej, Bolimowa, Gąbina, Grójca, Janowa Podlaskiego, Jeżowa (pow. brzeziński), Łowicza, Mszczonowa, Olsztyna (pow. częstochowski), Piaseczna, Płocka, Przyrowa (pow. częstochowski), Raciążka, Radziejowa, Rzgowa (pow. łódzki), Skaryszewa (pow. radomski), Solca (pow. sandomierski), Szczercowa (pow. łaski) i Wąwolnicy. Ponadto w zbiorach polskich znajduje się 30 map miast i okolic z lat 1823–1836 w skali około 1:5000 oraz w skali około 1:4800 lub około 1:4200 (te dwie ostatnie skale stosowali wówczas kartografowie wojskowi): Bolesławca, Dubienki (pow. hrubieszowski), Goszczyna (pow. grójecki), Jastrzębia (pow. radomski), Jędrzejowa, Jedwabnego, Krośniewic, Kalisza, Kazimierza (pow. słupecki), Kielc, Kłodawy, Krzepic, Ładka (pow. słupecki), Lublina, Łodzi, Nieszawy, Pabianic, Pawłowa (pow. hrubieszowski), Piątka, Przedborza (pow. sandomierski), Pułtusa, Radzymina, Sieciechowa (pow. radomski), Tomaszowa Mazowieckiego, Turka, Uniejowa, Widawy (pow. sieradzki), Wielunia, Wiskitek, Włocławka i Włodawy²¹.

¹⁹ Drugi egzemplarz tej mapy znajduje się w Archiwum Państwowym w Poznaniu. *Plany miast polskich w archiwach państwowych*, opr. M. Lewandowska, M. Stelmach, pod kierunkiem A. Tomczaka, Warszawa 1996, s. 344; A. Bartoszewicz, op. cit., s. 88–89.

²⁰ AGAD, Zb. Kart., 486-19, A. Bartoszewicz, op. cit., s. 86.

²¹ Postawę ustaleń dotyczących stanu zachowania kartografików miejskich z lat 1823–1836 stanowiła komputerowa baza *Mapy miast w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie* oraz wydane drukiem katalogi planów miast w zbiorach polskich. W obliczeniach uwzględniono także kartografika miejskie sporządzone w latach 1820–1823, które powstały w oparciu o instrukcję z marca 1820 r. A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, op. cit., s. 160–161.

Dwie z tych map – Nieszawy i Widawy – zasługują na szczególną uwagę, ponieważ należą do grupy opracowań sporządzonych przez wojskowe służby topograficzne armii Królestwa Polskiego, które były rzadkością, nie licząc map wielkoskalowych Warszawy. Mapa Włodawy jest dziełem wykonanym w 1826 r. przez oficerów Biura Topograficznego Korpusu Inżynierów Wojskowych na podstawie rok wcześniej wykonanego pomiaru. Składa się ona z arkusza zbiorczego w skali około 1:16 800 i czterech arkuszy w skali około 1:4200²². Sześćioarkuszowa mapa Nieszawy sporządzona została po 1826 r. na podstawie pomiaru wykonanego w 1824 r. przez oficerów Sztabu Kwatermistrzostwa Generalnego, płk. Michała Pełczyńskiego oraz poruczników Wincentego Horiana i Ludwika Hoffmana także w skali 1:4200. Do grupy opracowań „wojskowych” należy zaliczyć mapy miasta-twierdzy Zamościa. Wśród 19 zachowanych planów miasta z lat 1815–1830 przeważają plany w skalach 1:2000 – 1:4800. Autorem lub współautorem większości z nich był dowódca Korpusu Inżynierów Wojskowych, gen. bryg. Jan Chrzyciel Mallet²³. Za dzieła najbardziej reprezentatywne dla kartografii Zamościa z okresu Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej należy uznać wykonany w 1825 r. przez J.CH. Malleta *Plan des projets des fortifications sur la place de Zamość* w skali około 1:1700 (ryc. 9)²⁴ i *Plan de la place Zamość* z 1818 r. autorstwa ppłk. Leonarda Jodko, w skali około 1:5000²⁵, ponieważ obie te mapy zostały wykonane w skali zbliżonej do przewidzianej w instrukcji z 1823 r., a jednocześnie są to dzieła wysokiej jakości zarówno pod względem dokładności pomiaru, jak i jakości wykonania rysunku.

Większość planów regulacyjnych sporządzonych w latach 1815–1830 powstała w związku z poszerzaniem ulic oraz usuwaniem zabudowy z rynków i tworzeniem w ten sposób otwartych placów. Jednocześnie rynki traciły funkcje handlowe, a targowiska przenoszono na obrzeża miast. Miały miejsce również tendencje wręcz odwrotne, zmierzające do zmniejszenia powierzchni rynku. Przyczyną takich działań była bądź chęć dostosowania placów do wielkości miasta, bądź stworzenie nowego bloku budowlanego pozwalającego na wzniesienie ratusza i budynków towarzyszących. Ponadto plany regulacyjne w tym okresie tworzone w celu poprawy warunków komunikacyjnych i higienicznych. Kierowano się również względami estetycznymi. Przykładem może być wykonany w 1820 r. *Plan nowo projektowanego wjazdu do miasta Lublina na trakcie głównym z Warszawy* Łukasza Rodakiewicza w skali około 1:1500 (ryc. 10)²⁶. Często prowadzono prace regulacyjne w związku z otaczaniem miast wałami (okopami), których zadaniem było ograniczanie wjazdu, co umożliwiało pobieranie przy rogatkach

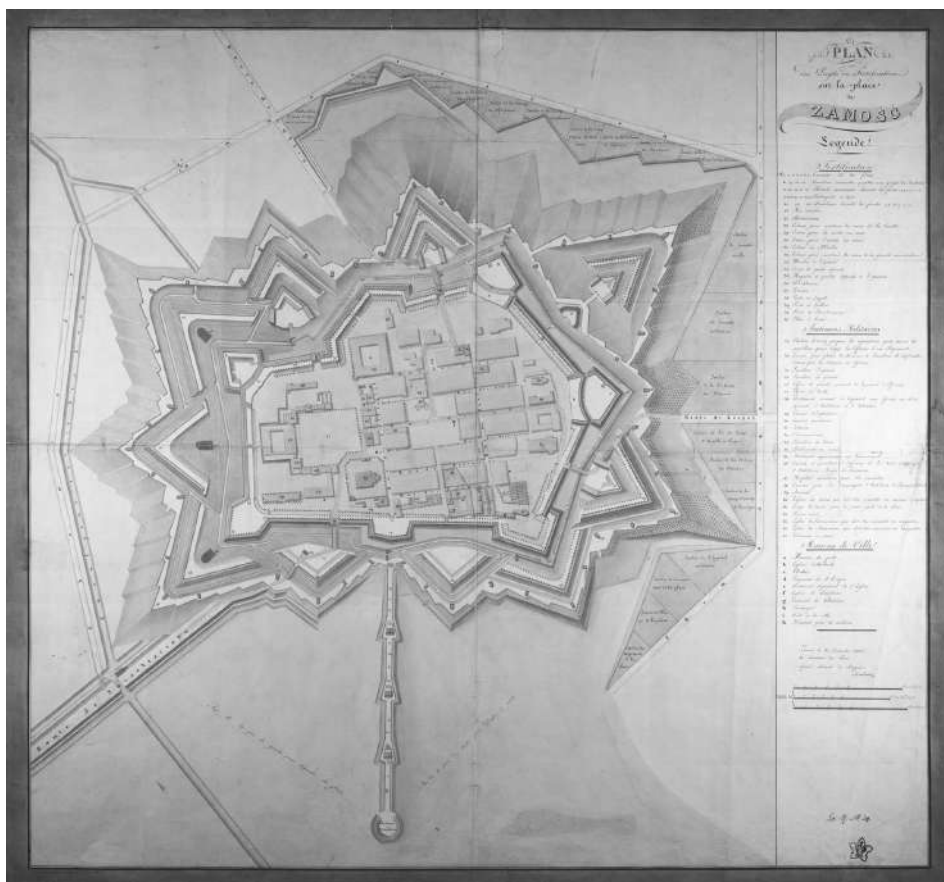
²² *Plan de Wlodawa et de ses environs 1825*, AGAD, Zb. Kart. 69-21, ark. 1-5

²³ A. Pawłowska, *Plany Zamościa z XVII–XX wieku*, 252–254, 266–269; J. Żygawski, M. Sirko, *Okoliczności powstania planów i map Zamościa od XVII do XX wieku oraz sylwetki ich autorów*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 38, 2006, nr 3, s. 238–241.

²⁴ AGAD, Zb. Kart. 383-2.

²⁵ AGAD, Zb. Kart. 57-23, ark. 2.

²⁶ AGAD, Kartografia z innych oddziałów AGAD, 52.

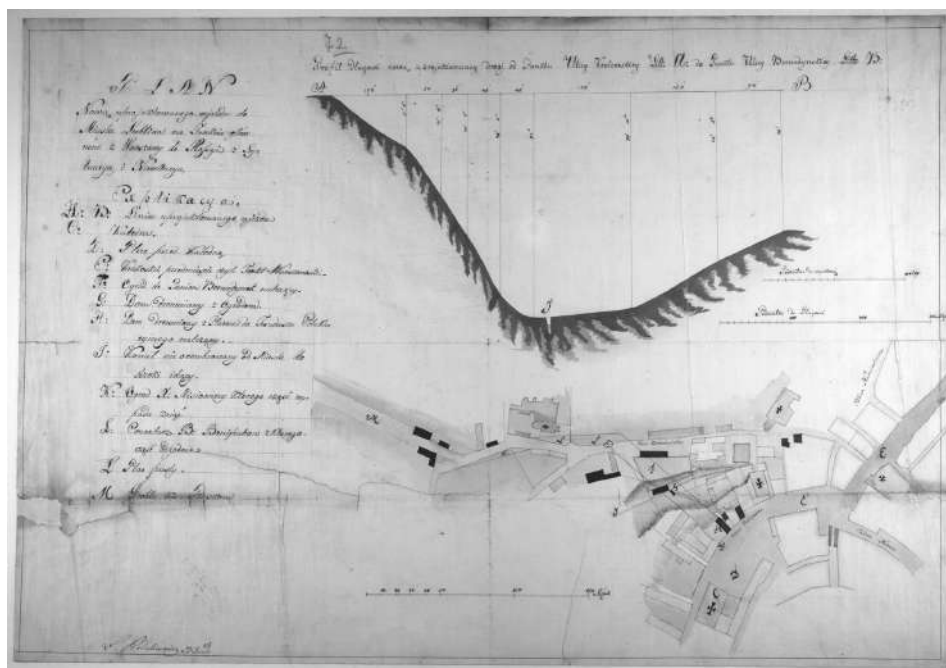

Ryc. 9. Projekt fortyfikacji Zamościa, AGAD, Zb. Kart., 383-2

opłat miejskich za wwożone produkty, a ponadto okopy te odgrywały także rolę sanitarną, chroniąc w pewnym stopniu miasto przed epidemiami²⁷. Projekty regulacyjne w latach 1815–1830 sporządzano także dla części miast wyznaczanych na rewiry (dzielnice) dla ludności żydowskiej²⁸. W tej grupie zachowanych planów na wyróżnienie zasługują trzy, ponieważ: 1) obejmują zasięgiem znaczną część miasta, 2) powstały na podstawie dokonanego wcześniej pomiaru i 3) narysowane zostały z dużą dokładnością. Pierwszy z nich, plan regulacyjny części Węgrowa sporządził w lipcu 1822 r. budowniczy obwodu siedleckiego, Adolf

²⁷ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, s. 26

²⁸ H. Bartoszewicz, *Rewiry żydowskie w miastach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego światło map wielkoskalowych*, w: *Dawna kartografia miast*, pod red. J. Ostrowskiego i P.E. Wespiańskiego, „Z Dziejów Kartografii”, t. 15, Warszawa 2011, s. 272 i n.

Ryc. 10. Plan regulacji wyjazdu do Lublina od strony Warszawy, 1820 r., AGAD, Kartografia z innych oddziałów AGAD, 52

Mateusz Dowkontt, w skali około 1:2000²⁹. Natomiast w 1823 r. Stefan Koźmiński opracował *Plan sytuacyjny części miasta powiatowego Łosic stosownie do planu restauracji z projektem odosobnienia Żydów między czerwonymi liniami* w skali około 1:1500³⁰. Trzeci z nich to *Plan sytuacyjny rewiru, w którym Żydzi budować i zamieszkiwać mają, w mieście obwodowym Wiehuniu*, który został sporządzony w 1823 r. w skali około 1:1500 na podstawie pomiaru wykonanego przez F. Bergemanna (ryc. 11). Autorem projektu regulacji był budowniczy obwodu piotrkowskiego, Jan Daniel Nikol³¹.

3. Plany regulacyjne

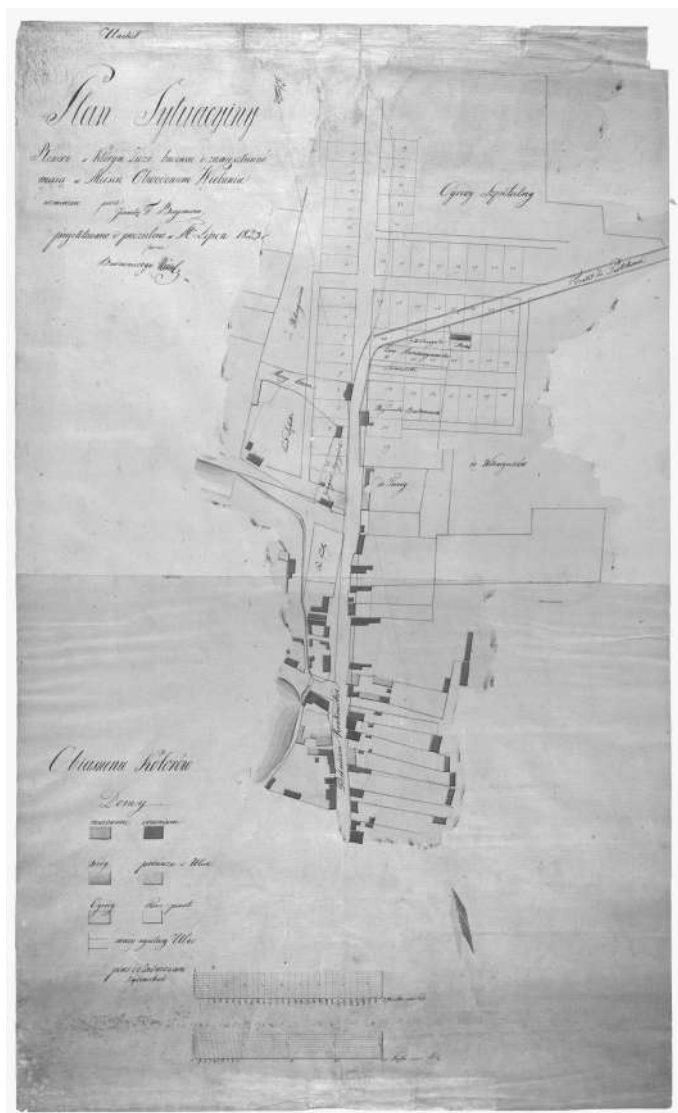
Niewiele powstało wówczas projektów urbanistycznych i planów regulacyjnych całych miast. W zbiorach Archiwum Państwowego w Warszawie zachował się sporządzony w 1817 r. przez Jakuba Kubickiego regulacyjny plan miasta Pragi

²⁹ *Plan sytuacyjny części miasta Węgrowa dla odosobnienia Żydów*, 1822 r., AGAD, Kartografia i innych oddziałów AGAD, 82.

³⁰ AGAD, Kartografia i innych oddziałów AGAD, 74.

³¹ AGAD, Zb. Kart. 49-31, ark. 2

z wykreśloną w całości nową siecią placów i ulic. Autor planu, wybitny architekt i urbanista, przedstawił projekt sieci komunikacyjnej i zabudowy, który miał być zrealizowany po wyburzeniu pozostałości fortyfikacji z czasów Księstwa Warszawskiego. Podstawowy element regulacji Pragi stanowiło odnowienie okopu wytyczającego jej granice od 1770 roku. Kubicki pozostawiał także główny trakt południe – północ: ówczesne ulice Wołową i Targową oraz ulice Brukową i Żąbkowską, zlikwidował natomiast ulicę Szeroką, zachowując dwa zasadnicze

Ryc. 11. Plan rewiru dla ludności żydowskiej w Wieluniu, 1823 r., AGAD, Zb. Kart., 49-31, ark. 2

wyloty rogatek traktów: południowy (Grochowski) i północny (Gołędzinowski). Oprócz rogatek Grochowskich, Żąbkowskich i Gołędzinowskich zaprojektował czwarte – Mostowe, leżące na osi nowoprojektowanego mostu u wylotu ulicy Mostowej. Głównymi osiami projektu Kubickiego było pięć ulic rozchodzących się promieniście, stanowiących główne ulice Pragi, które zbiegały się w środkowym ryzalicie Zamku i wiązały Pragę z Warszawą. Zaprojektował również cztery duże place targowe i dwa place o charakterze reprezentacyjnym oraz plac „przedmostowy” i niewielkie place przy każdej z rogatek. Ponadto J. Kubicki zaplanował budowę gmachów państwowych, administracyjnych, kościelnych, zakładów użyteczności publicznej, budynków handlowych oraz licznych obiektów wojskowych. W północnej części Pragi umieścił dzielnicę żydowską (ryc. 12)³².

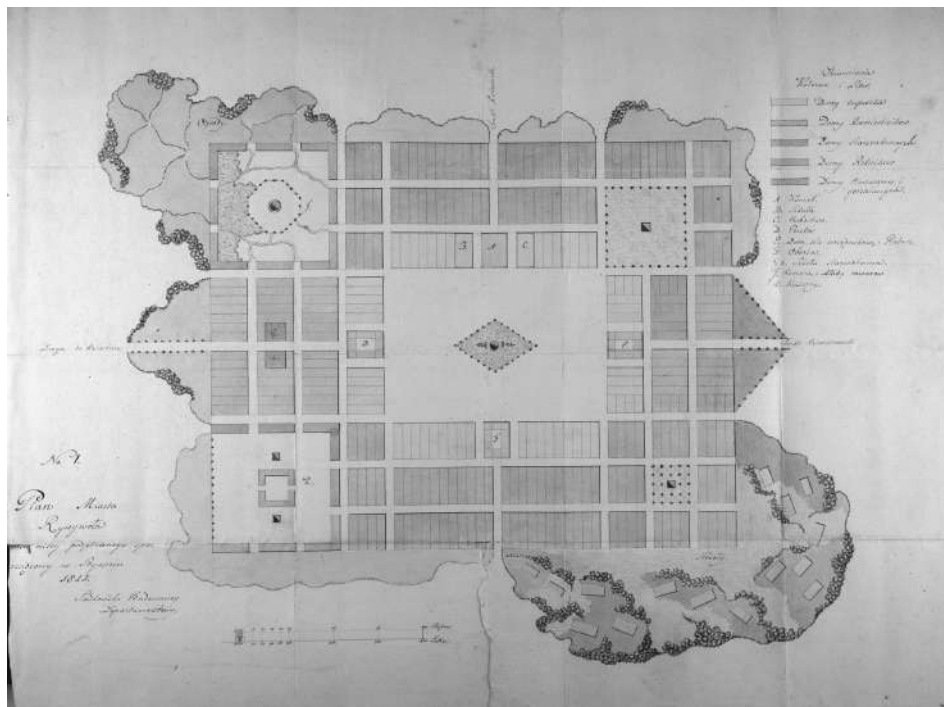

Ryc. 12. Plan regulacyjny Pragi, 1817 r., APW, K I 19

Plany regulacyjne były opracowywane także z związku z translokacją miast. Interesujące są dzieje powstania nieco wcześniejszych map wielkoskalowych Ryczywołu, sporządzonych w związku z projektem przeniesienia tego miasta w inne miejsce niż to, w którym było lokowane w 1388 r. Miasto położone na niskim, zalewowym brzegu Wisły u ujścia Radomki było ciągle narażone na powódzie, z których ta w 1808 r. zniszczyła lub uszkodziła wszystkie zabudowania w mieście. W 1811 r. postanowiono przenieść miasto w inne miejsce, położone

³² *Plan miasta Pragi zrobiony w roku 1817 przez J[akuba] Kubickiego*, Archiwum Państwowe m. st. Warszawy (dalej: APW), K-19; porównaj: APW, zesp. 1004, sygn. K I 20; E. Szwanowski, *Kubickiego plan regulacyjny Pragi*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. X, 1948, nr 2, s. 161-166.

około dwóch kilometrów na południowy-zachód od dawnego, na wysoki brzeg Radomki. Prace inwentaryzacyjne i projektowe rozpoczęte jeszcze w okresie Księstwa Warszawskiego trwały kilka lat. Projekt założenia nowego miasta,

Ryc. 13. Plan relokacyjny Ryczywołu, 1811 r., AGAD, KRSW, 2816, s. 185

datowany 11 lutego 1811 r. (ryc. 13)³³, opracował budowniczy departamentu radomskiego, Józef Sadkowski, który w 1809 r. sporządził plan regulacyjny miasta Strykowa zniszczonego przez pożar. Autor ten przygotował także projekty ratusza i domów mieszkalnych³⁴, kaplicy³⁵ i poczty³⁶ w translokowanym mieście. Szeroko zakrojony plan J. Sadkowskiego okazał się zbyt kosztowny i nie został zatwierdzony. Kolejne prace projektowe przygotował geometra Księstwa Warszawskiego, Tomasz de Wiernek (Wernicke). W 1813 r. sporządził on najpierw plan inwentaryzacyjny miasta³⁷, a następnie projekt nowego założenia Ryczywołu

³³ Plan miasta Ryczywoła, 1811 r., AGAD, KRSW, 2816, s. 105.

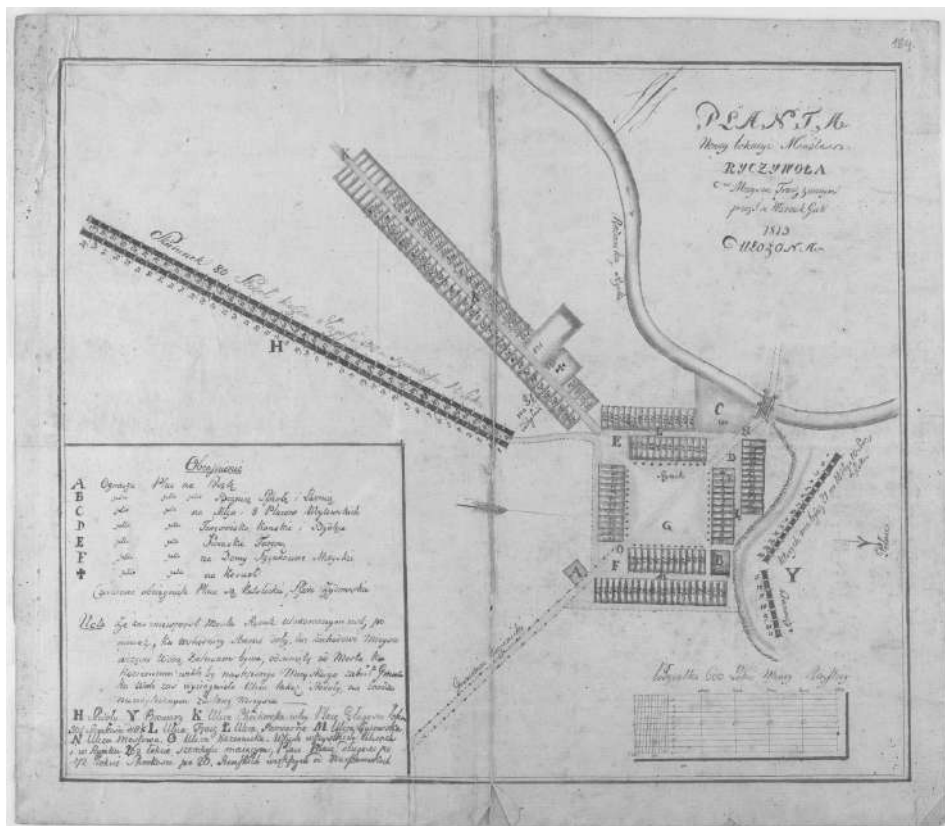
³⁴ Plan ratusza. Plan domów drewnianych na ulicy Radomskiej w Ryczywole, 1811 r., AGAD, KRSW, 2816, s. 185.

³⁵ Plan budynku tymczasowego do nabożeństw w Ryczywole służyć mającego, 1812 r., AGAD, KRSW, 2816, s. 124.

³⁶ Plan Domu Poczty w Ryczywole, 1811 r., AGAD, KRSW, 2816, s. 195.

³⁷ Planta miasta Ryczywoła mającego być przeniesionym, 1813 r., AGAD, KRSW, 2816, s. 183.

(ryc. 14)³⁸, który został zatwierdzony 1 listopada 1813 r. Upadek Księstwa Warszawskiego spowodował, że i tego projektu nie urzeczywistniono. Jednakże plan autorstwa Wierneka, skromniejszy zarówno pod względem przestrzeni jak i zabudowy od założenia przygotowanego przez Sadkowskiego, był podstawą opracowania nowego projektu przeniesienia Ryczywołu, zatwierdzonego już przez

Ryc. 14. Plan relokacyjny Ryczywołu, 1813 r., AGAD, KRSW, 2816, s. 184

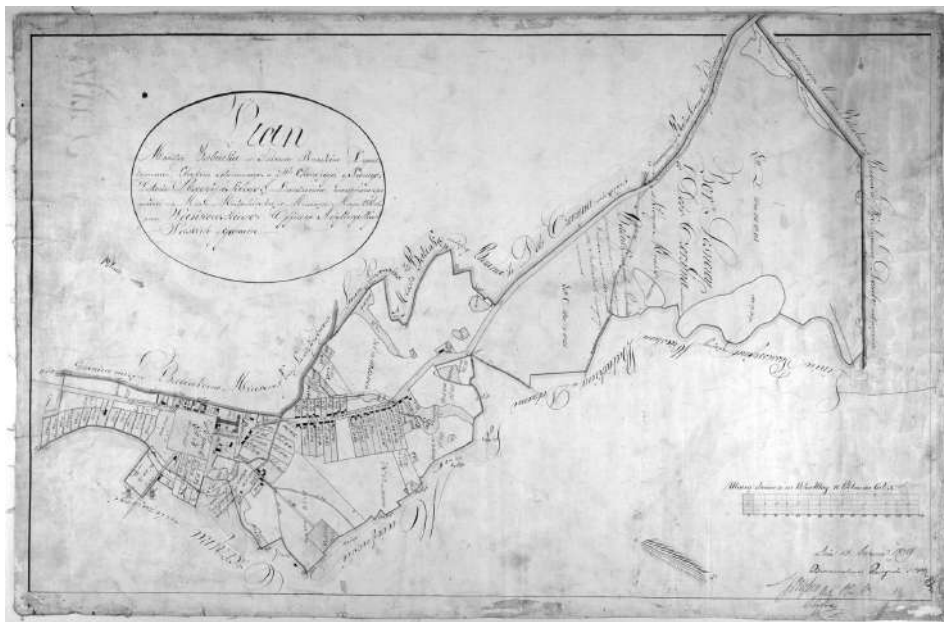
władze Królestwa Polskiego (KRSWiP) w 1818 roku i zrealizowanego przed 1824 rokiem. Zachowana mapa miasta i okolic z 1826 roku sporządzona była przez kartografów wojskowych na podstawie pomiarów, które wykonali w 1824 r. oficerowie Kwatermistrzostwa Sztabu Generalnego armii Królestwa Polskiego ppłk Franciszek Kozakowski i ppor. Daniel Tolkemith oraz konduktor Ignacy Lipiński³⁹.

³⁸ *Planta nowej lokacji miasta Ryczywołu*, 1813 r., AGAD, KRSW, 2816, s. 184.

³⁹ *Plan okolic Starego i Nowego Ryczywołu*, 1824 r., AGAD, Zb. Kart., 69-20, ark. 1-5. Zachowała się tylko część arkuszy (pięć) tej wielosekcyjnej mapy Ryczywołu i okolic.

4. Plany lokacyjne

Spośród map wielkoskalowych z okresu Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej na szczególną uwagę zasługują plany miast wówczas lokowanych, ponieważ są to najstarsze zachowane tego typu kartografia polskie. Duży wpływ na rozwój sieci miejskiej, zwłaszcza w zachodniej części Królestwa Polskiego, miały inwestycje w przemyśle, głównie włókienniczym. Lata 1815–1830 przyniosły lokację nowych miast na tym obszarze. Prawa miejskie otrzymało sześć miejscowości, w tym pięć w województwie mazowieckim: Babiak, Ozorków, Aleksandrów (Łódzki), Konstantynów, Tomaszów Mazowiecki oraz jedna w województwie kaliskim – Zduńska Wola. Najstarszą z zachowanych map, które powstały w związku z procesem lokacyjnym nowych miast, jest plan Babiaka, miasta lokowanego na przełomie 1815 i 1816 roku, sporządzony w maju 1816 r. przez geometrę Antoniego Wańkowskiego, w skali około 1:4000. Oznaczono na nim granice miasta i działek (podano ich numery własnościowe) oraz zabudowę. Przedstawiono sieć komunikacyjną: ulice (podano ich nazwy), trakty (opisano ich kierunki), drogi i mosty (ryc. 15)⁴⁰. W tym samym czasie lokowano także Ozorków. Zachowały się trzy mapy wielkoskalowe tej miejscowości z okresu lokacji, których autorem jest geometra przysięgły August Dornstein. Pierwsza z nich, *Mapa wsi Ozorkowa*,

Ryc. 15. Plan lokacyjny Babiaka, 1816 r., AGAD, Zb. Kart., 46-1

⁴⁰ *Plan miasta Babiaka*, 1816 r., AGAD, Zb. Kart. 46-1.

czyli *fabryki sukiennej założonej 13 marca 1811 roku*, w skali około 1:5000, została wykonana 1 lipca 1815 roku, czyli w okresie poprzedzającym nadanie praw miejskich⁴¹. Druga z map Ozorkowa jest planem lokacyjnym miasta, powstałym w 1816 r., w skali około 1:5000, na podstawie przeprowadzonego wówczas pomiaru (ryc. 16)⁴². Na obydwu oznaczono między innymi obiekty przemysłowe: postrzygalnię, farbiarnię, folusz, cegielnię, tartak, młyn, browar i gorzelnię. Trzecia, mapa sytuacyjna Ozorkowa, także w skali około 1:5000, to najprawdopodobniej kopia mapy pomiarowej z 1816 r.⁴³. W przypadku lokowanego w latach 1821–1822 Aleksandrowa (Łódzkiego) zachowała się z tego okresu tylko mapa lokacyjna miasta, którą wykonał w 1821 r. Bernard de Schuttenbach, w skali około 1:4800. Na planie oznaczono granice miasta i działek (z numerami własnościowymi). Przedstawiono sieć komunikacyjną: ulice (podano ich nazwy) i drogi. W założeniu urbanistycznym tego miasta zwraca uwagę zagęszczenie działek w śródmieściu. Ogrody zostały w Aleksandrowie usytuowane na zewnątrz obszaru śródmiejskiego⁴⁴. Ponadto zachowały się także plany lokacyjne Zduńskiej Woli⁴⁵ i Zgierza⁴⁶.

W latach dwudziestych XIX wieku w Królestwie Polskim lokowano miasta nie tylko w zachodniej części państwa. Stanisław Zamoyski, który w 1820 r. otrzymał dobra jadowskie i kołodziańskie jako rekompensatę za Zamość, przejęty przez rząd w celu rozbudowania obiektów fortecznych, trzy lata później uzyskał dla wsi Jadów w powiecie mińskim województwa warszawskiego prawa miejskie. Zachował się plan lokacyjny tego miasta noszący tytuł *Projekt do planu na miasto Jadów, sporządzony na podstawie pomiaru dokonanego przez geometrę Goepfnera przed 15 maja 1823 r.* W tym samym dniu w Warszawie plan ten został poświadczony przez H. Rakowskiego. Natomiast 21 maja 1823 r. pieczęć odcisnął i podpisał na planie właściciel miasta, Stanisław Zamoyski, a 19 sierpnia tegoż roku na posiedzeniu Rady Administracyjnej plan podpisał namiestnik Królestwa Polskiego, generał Józef Zajączek (ryc. 17)⁴⁷.

Autorzy założeń urbanistycznych, które powstawały w związku z tworzeniem osad włókienniczych, lokacją, odnowieniem lokacji, lub translokacją miast

⁴¹ *Mapa wsi Ozorkowa, czyli fabryki sukiennej założonej 13 marca 1811 r.*, 1815 r., AGAD, Kartografia z innych oddziałów AGAD, 7. Ozorków prawa miejskie otrzymał 30 stycznia 1816 r. *Katalog rysunków architektonicznych z akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Rysunki architektoniczne, plany urbanistyczne, varia z lat 1800-1868*, oprac. M. Łodyńska-Kosińska, Warszawa 1974, s. 236–237.

⁴² *Mapa wyobrażająca plan miasta Ozorkowa*, 1816 r., AGAD, Kartografia z innych oddziałów AGAD, 8.

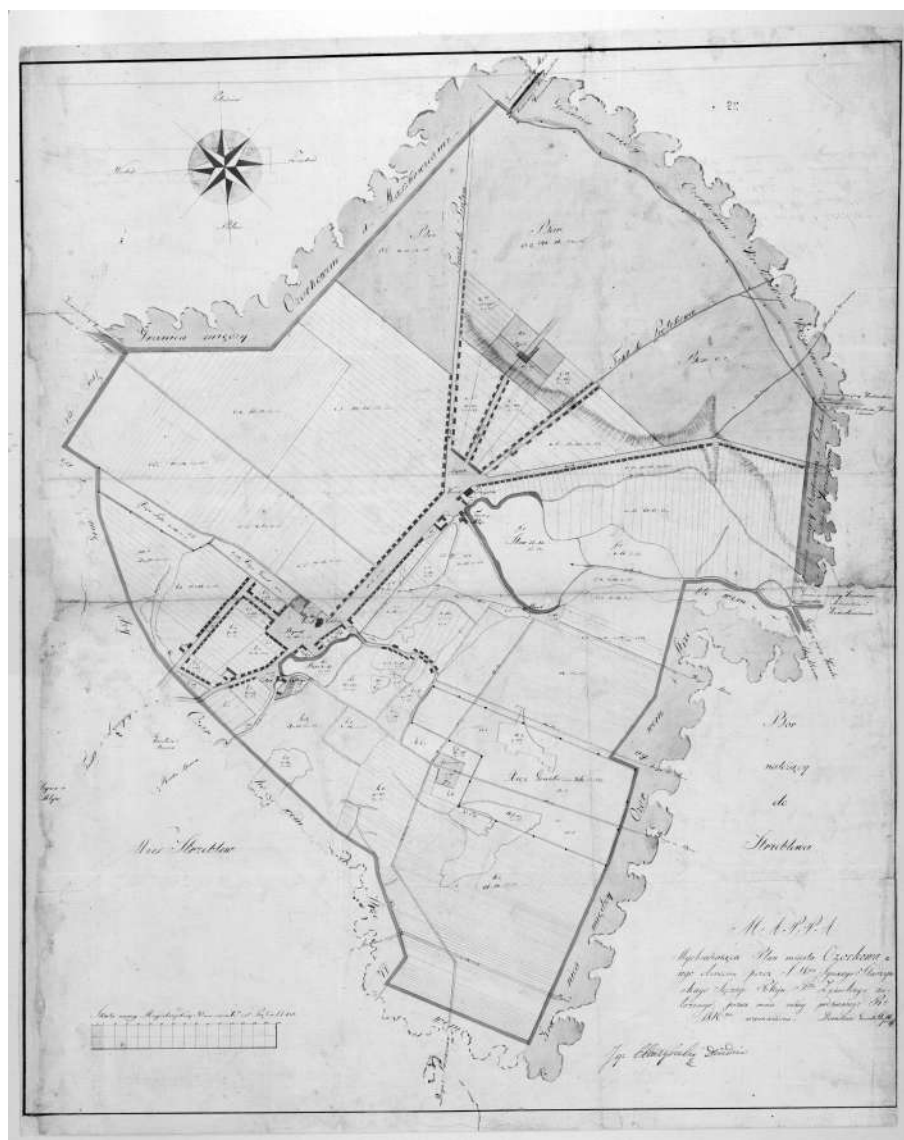
⁴³ *Mapa wyobrażająca plan miasta Ozorkowa*, 1816 r., Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: AP Łódź), Zb. Kart. 1583.

⁴⁴ *Mapa nowozałożonego miasta Aleksandrowa*, 1821 r., AP Łódź, Zb. Kart. 10.

⁴⁵ *Mapa ogólna powierzchni terytorium przeznaczonego na miasto fabryczne Zduńska Wola*, 1825 r., AGAD, Zb. Kart. 258–6

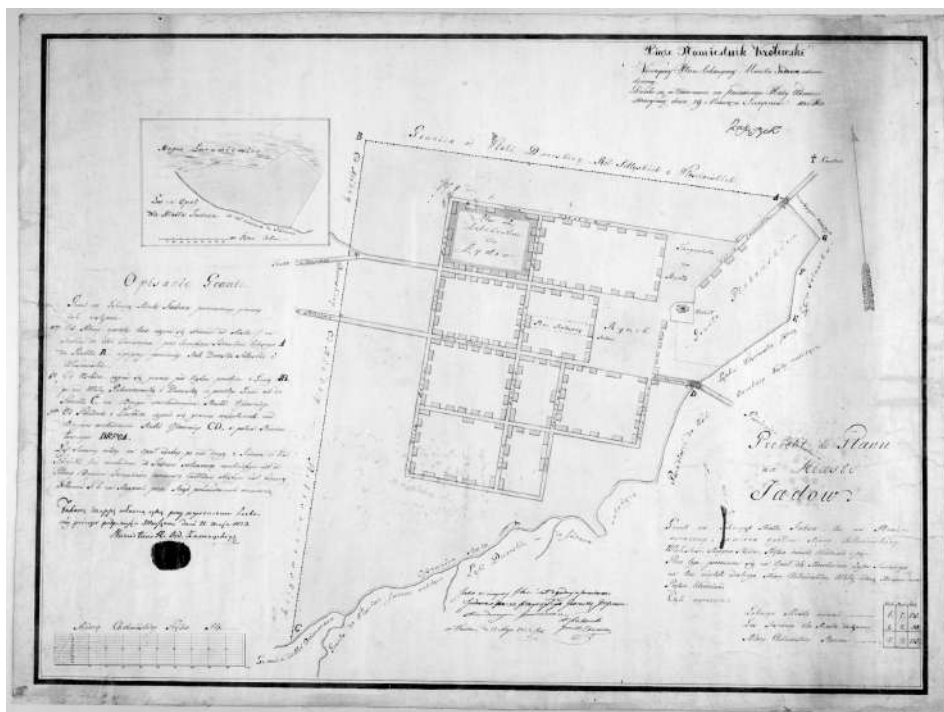
⁴⁶ *Kopia z mapy regulacji siedzib miasta Zgierza*, 1841 r. /oryginał, 1821 r./, AGAD, Zb. Kart. 362–44; *Mapa siedzib miasta rządowego Zgierz*, 1823–1824 r., AP Łódź, Zb. Kart. 2650.

⁴⁷ AGAD, Zb. Kart. 46–8, ark. 1.

Ryc. 16. Plan lokacyjny Ozorkowa, 1816 r., AGAD, Kartografia z innych oddziałów AGAD, 8

w pierwszej połowie XIX w., wytyczali granice projektowanych miejscowości i działek, sieć ulic i placów oraz projektowali ich zabudowę. Układ nowych miast i osad cechowała regularna, najczęściej prostokątna sieć ulic, stosunkowo duże działki, w niektórych przypadkach połączone z ogrodami. Częściej jednak działki budowlane były umieszczane w centrum, a działki ogrodowe na zewnątrz

Ryc. 17. Plan lokacyjny Jadowa, 1823 r., AGAD, Zb. Kart. 46-8, ark. 1

terenu zabudowanego. Powodowało to zagęszczenie zabudowy i nadawało nowo tworzonemu ośrodkom przemysłu włókienniczego w pełni miejski charakter. Centralną część lokowanych miast stanowiły prostokątne place, przy których zazwyczaj wznoszono ratusz, kościół i murowane kramy. Znormalizowane budynki były wznoszone według typowych projektów dla domów rzemieślniczych, co tworzyło jednolity charakter zabudowy ulic. Ponadto budowano urządzenia niezbędne do produkcji i wykańczania tkanin.

5. Prace pomiarowe i kartowanie Warszawy

Prace pomiarowe i kartograficzne w latach 1815–1830 na największą skalę były prowadzone w Warszawie, a zadanie to powierzono przede wszystkim wojskowym służbom topograficznym. Od 1815 r. prowadzono prace w zakresie planowania rozwoju przestrzennego i przygotowania podstawowych założeń urbanistycznych Warszawy. W 1816 r. opracowano koncepcję uporządkowania i regulacji miasta, złożoną z trzech skoordynowanych planów: 1) inwestycji miejskich, 2) budownictwa prywatnego, 3) inwestycji rządowych. Rok później powołano

Radę Budowlaną pod patronatem Stanisława Staszica, której powierzono nadzór nad inwestycjami miejskimi i opiniowanie budownictwa prywatnego. W 1819 r. uporządkowano Hipotekę Miejską, założoną w 1797 r. przez władze pruskie⁴⁸. Prace porządkowe w mieście rozpoczęto w 1815 r. od odbudowy zniszczonego okopu. W tym samym roku rozpoczęto likwidację fortyfikacji praskiej, zbędnej w nowym układzie politycznym. W 1818 r. okopem otoczono także Pragę, która od 1816 r. ponownie stała się oddzielnym miastem. Wówczas powstał omówiony wyżej pierwszy plan regulacyjny Pragi Jakuba Kubickiego⁴⁹. W latach 1823–1825 powiększono nieznacznie obszar Warszawy na trzech odcinkach włączając na południu część ogrodu łązienkowskiego, na południowym zachodzie teren zawarty między ulicami Koszykową i Nowowiejską oraz kilkanaście posesji przy rogatkach marymonckich⁵⁰.

Prace porządkowe i regulacyjne, planowanie przestrzenne i urbanistyczne wymagało prowadzenia pomiarów miasta oraz sporządzania map wielkoskalowych zarówno jego części jak i całego terytorium. Pomiary i kartowanie Warszawy powierzono powołanemu w 1815 r. Korpusowi Inżynierów Wojskowych, jednej z dwóch jednostek wojskowych służb topograficznych, obok Sztabu Kwatermistrzostwa Generalnego, w ramach której działało Biuro Topograficzne⁵¹. Dowódcą korpusu został gen. bryg. Jan Chrzyciel Mallet, autor sporządzonego w związku z kongresem wiedeńskim planu Warszawy i okolic, uważanego za pierwszą mapę wielkoskalową miasta okresu Królestwa Polskiego (ryc. 18)⁵².

Ważnym czynnikiem rozwoju kartografii w okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej był rozwój szkolnictwa zarówno wojskowego, jak cywilnego kształcącego specjalistów w zakresie miernictwa i rysowania map. W 1815 roku,

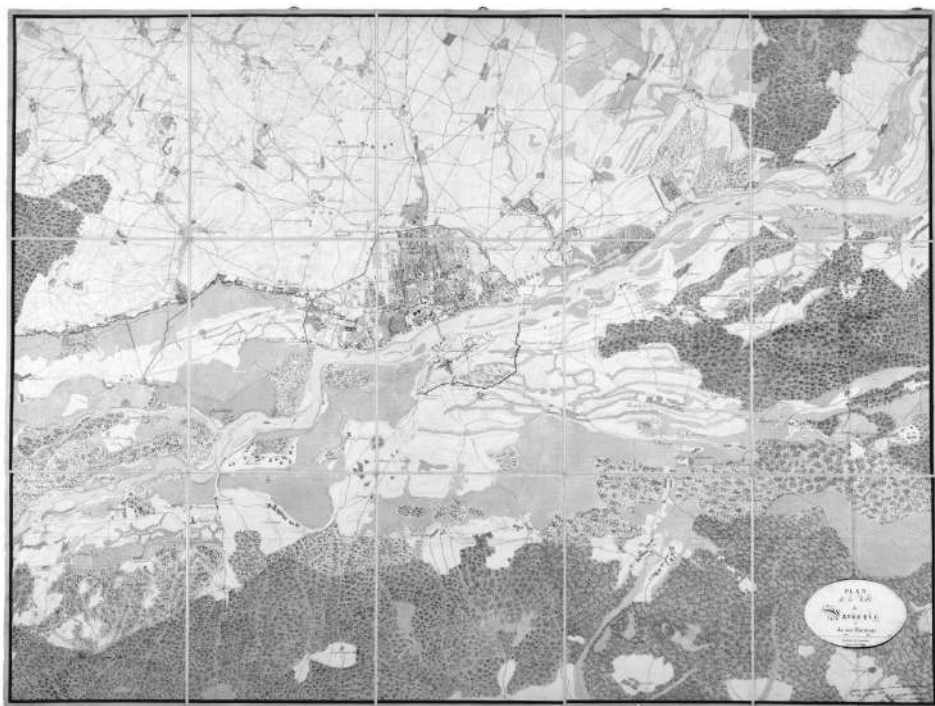
⁴⁸ A. Szczypiorski, *Ćwierć wieku Warszawy 1806–1830*, Wrocław 1964, s. 111–112, 118–119; S. Kieniewicz, *Warszawa w latach 1795–1914*, Warszawa 1976, s. 45–46.

⁴⁹ Obwód okopu liczył ok. 22 km, obejmując na lewym brzegu obszar niespełna 2000 ha, a na prawym ok. 400 ha. S. Kieniewicz, op. cit., s. 30.

⁵⁰ Obszar Warszawy został powiększony o 80 ha. B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy 1815–1831*, Warszawa 1982, s. 4; S. Kieniewicz stwierdza, że nowo włączone tereny wynosiły ok. 100 ha. S. Kieniewicz, op. cit., s. 30.

⁵¹ Biurem Topograficznym do 1820 r. kierował ppłk Mikołaj Rouget, a następnie ppłk Józef Koriot. Drugą jednostką wojskowych służb topograficznych, obok Korpusu Inżynierów Wojskowych, był Sztab Kwatermistrzostwa Generalnego z gen. dyw. Maurycem Hauke na czele. Dowodzona przez gen. Hauke formacja wojskowa ma w swoim dorobku mapy okolic Warszawy, na których jednak terytorium miasta stołecznego nie zostało opracowane, lub jedynie przedstawione w znacznie mniejszej skali aniżeli na planach Korpusu Inżynierów Wojskowych. Przedmiotem prac Sztabu Kwatermistrzostwa Generalnego były tereny wokół Warszawy, a nie samo miasto. A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne Warszawy w Archiwum Głównym Akt Dawnych (1809–1915)*, „Archeion”, t. XCIV, 1995, s. 57.

⁵² *Plan de la Ville de Varsovie et de ses Environs*, 12 czerwca 1815 r., AGAD, Kartografika z innych oddziałów AGAD, 590. Plan został sporządzony w skali około 1:29 200. Powstanie tego planu należy wiązać z rozkazem wielkiego księcia Konstantego z 1814 r., który polecił wykonanie dokładnej mapy Warszawy i jej okolic w promieniu siedmiu mil w celu przedłożenia jej uczestnikom kongresu wiedeńskiego. Mallet polecenie wykonał, ale wcześniej, między 4 kwietnia a 9 czerwca, zapadły w Wiedniu decyzje dotyczące utworzenia Królestwa Polskiego.. A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne Warszawy*, op. cit., s. 59–60.

Ryc. 18. Mapa Warszawy i okolic, 1815 r., AGAD, Kartografia z innych oddziałów AGAD, 590

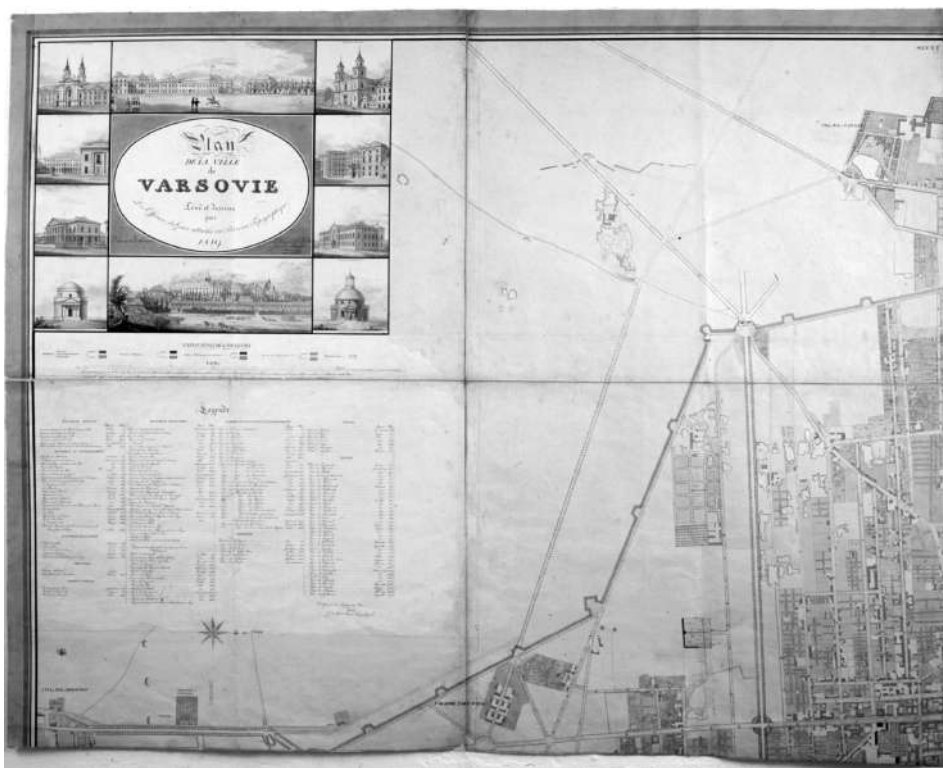
gdy powstawało Kwatermistrzostwo Generalne i Korpus Inżynierów Wojskowych, kadre tych jednostek stanowili oficerowie doby napoleońskiej, a niektórzy z nich rozpoczęli służbę jeszcze w wojsku Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Oficerowie ci aż do wybuchu powstania listopadowego stanowili wyższą hierarchię Kwatermistrzostwa i Korpusu⁵³. Jednakże przed wybuchem powstania listopadowego szkoły wojskowe, Korpus Kadetów w Kaliszu i Szkoła Elementarna Artylerii i Inżynierów w Warszawie (przekształcona w 1820 r. w Szkołę Aplikacyjną, najwyższą rangą szkołę wojskową w Królestwie Polskim doby konstytucyjnej) wykształciły liczne grono topografów, którzy poszerzyli kadre oficerską kwatermistrzostwa i korpusu inżynierów⁵⁴. Tworzono także szkolnictwo

⁵³ B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie. Królestwo Polskie 1815-1830*, Warszawa 1903, s. 55–59, 134–138; B. Olszewicz, op. cit., s. 84–91; R. Bielecki, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. 1–3, Warszawa 1995–1998, passim; H. Bartoszewicz, *Nota wydawnicza w: Atlas de cartes et de plans pour servir à l'intelligence de l'histoire de l'insurrection du peuple polonaise par Mr. Spazier*, Lipsk 1833 [*Atlas map i planów służących zrozumieniu historii powstania narodu polskiego wydany w Lipsku w 1833 r. przez Richarda Otto Spaziera*], reprint, Warszawa 2010, s. 28.

⁵⁴ H. Bartoszewicz, *Udział inżynierów i kartografów armii Królestwa Polskiego w wojnie polsko-rosyjskiej 1830-1831*, „Geodeta”, 2010, nr 11 (186), s. 64–68.

cywilne w zakresie miernictwa. W 1817 roku na Wydziale Nauk i Sztuk Pięknych Uniwersytetu Warszawskiego została ustanowiona Katedra Miernictwa i Rysunków Topograficznych, którą do 1831 roku kierował Juliusz Kolberg. Pod egidą uniwersytetu powstała w 1823 roku Szkoła Inżynierii Cywilnej, natomiast w 1825 r. powołano Instytut Politechniczny.

Prowadzone przez korpus pomiary Warszawy zakończono w roku 1819. Na ich podstawie w 1819 r. Mallet i Józef Koriot sporządzili wielobarwną techniką rękopiśmienną czteroarkuszowy plan miasta w skali około 1:2400⁵⁵. W zbiorach AGAD znajduje się tylko jeden z czterech arkuszy o wymiarach 166,3 × 131 cm (ryc. 19). Pozostałe trzy arkusze są przechowywane w Rosyjskim Wojskowo-Historycznym Archiwum Państwowym w Moskwie⁵⁶. W tym samym, 1819 roku

Ryc. 19. Plan sytuacyjny Warszawy, 1819 r., (jeden arkusz), AGAD, Zb. Kart., 92-4

⁵⁵ *Plan de la ville de Varsovie, levé et dessiné par les officiers du Génie attachés au Bureau Topographique, 1819 r., AGAD, Zb. Kart. 92-4.* Sygnaturą tą jest opatrzona jedna sekcja planu znajdująca się w zbiorach polskich. Pozostałe trzy sekcje są przechowywane w Rosyjskim Wojskowo-Historycznym Archiwum Państwowym w Moskwie, zespół 846, sygn. 21782.

⁵⁶ Rosyjskie Wojskowo-Historyczne Archiwum Państwowe w Moskwie, zespół 846, sygn. 21782.

wydano jednoarkuszowy *Plan ogólny Warszawy*, dzieło Korpusu Inżynierów Wojskowych, w skali około 1: 19 200, stanowiący prawdopodobnie redukcję mapy Malleta i Koriota. Pod dolną ramką znajdują się dwie notatki: 1) z lewej strony – „Wyciśnięto w prasie Sztabu Kwatermi[strzostwa] General[nego] w Warszawie 1819” i 2) z prawej – „Litografowano przez Konduktorów Korpusu Inżynierów”, które wskazują na to, że był to pierwszy plan miasta stołecznego wykonany techniką litograficzną, która na terenie Królestwa Polskiego była wówczas nową metodą reprodukcji map⁵⁷ (ryc. 20).

Ryc. 20. Plan sytuacyjny Warszawy, 1819 r., AGAD, Zb. Kart., 77-6

Wynaleziona w 1796 roku przez mieszkającego w Pradze niemieckiego grafika, Aloisa Senefeldera (1771–1834) litografia, technika druku płaskiego umożliwiającą drukowanie z jednej matrycy większych nakładów niż w przypadku akwaforty i miedziorytu, trafiła do Warszawy stosunkowo szybko za sprawą młodego, energicznego polskiego lekarza, Jana Siestrzyńskiego (1784–1824)⁵⁸. Pierwsza pracownia litograficzna w Królestwie Polskim została założona w 1818 r. przez Siestrzyńskiego w pałacu szefa sztabu gwardii królewskiej, Aleksandra Chodkiewicza przy ulicy Miodowej. W grudniu 1818 r. sprowadzony z Mona-

⁵⁷ AGAD, Zb. Kart. 77-6

⁵⁸ M. Domański, *Siestrzyński Łukasz Jan (1784-1824)*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. 37, Warszawa–Kraków 1996–1997, s. 382–384.

chium niemiecki drukarz Mettenleiter zorganizował zakład litograficzny w siedzibie Kwatermistrzostwa Generalnego w pałacu Prymasowskim przy ulicy Senatorskiej, gdzie urzędowała także Komisja Rządowa Wojny. Prace zakładu nadzorowali oddelegowani do tych czynności oficerowie kwatermistrzostwa. W następnych latach litografia umożliwiła szybkie odbijanie w dużych nakładach wielkoformatowych, wieloarkuszowych map wielkoskalowych sporządzanych zarówno przez Sztab Kwatermistrzostwa Generalnego, jak i przez Korpus Inżynierów Wojskowych⁵⁹.

Do 1821 r. zakończono pomiary niwelacyjne, które zostały udokumentowane wydaniem pierwszego w historii kartografii polskiej planu przedstawiającego rzeźbę terenu za pomocą poziomicy⁶⁰. *Plan miasta stołecznego Warszawy obejmujący domy wojskowe i rządowe* z 1821 r. sporządzony w skali 1:11 500, obejmuje swym zasięgiem lewobrzeżną Warszawę oraz część Pragi. Oprócz przedstawienia rzeźby terenu za pomocą poziomicy na plan naniesiono sieć ulic, podając ich nazwy. Natomiast nie pokazano zabudowy, z wyjątkiem zaanonsowanych w tytule budynków wojskowych i rządowych. Ponadto w części lewobrzeżnej miasta przedstawiono linie wylewu Wisły w 1813 i 1816 roku (ryc. 21)⁶¹.

Uwieńczeniem pomiarów prowadzonych w oparciu o sieć triangulacyjną i pomiarów niwelacyjnych była pierwsza wieloarkuszowa mapa wielkoskalowa Warszawy autorstwa geometrów i kartografów Korpusu Inżynierów Wojskowych. Sporządzony na 25 arkuszach wielobarwny rękopis w skali około 1:1200 nie zachował się. Natomiast powszechnie znana jest redukcja mapy, litografowana w skali około 1:4800, także w wersji barwionej ręcznie. Dzieło to obejmuje Warszawę, Pragę, Powązki i Czyste, od Belwederu na południu po rogatki Marymonckie na północy i od wsi Czyste na zachodzie do rogatek Żąbkowskich na wschodzie. Plan składa się z dziewięciu arkuszy o formacie 51,8 × 41 cm, numerowanych ręcznie od I do IX (ryc. 22)⁶². Największym jego walorem jest dokładność. Przeprowadzone przez wielu badaczy pomiary, porównywane następnie z *Planem miasta stołecznego Warszawy i okolic* z 1931 roku pozwalają na stwierdzenie, że średni błąd w przypadku pracy Korpusu Inżynierów Wojskowych wynosi 7,9 m, czyli około 0,5 %.

Mapa wielkoskalowa Warszawy z 1822 r. uważana jest powszechnie za dzieło doskonałe jak na czas, w którym powstało. O jej wartości świadczy fakt, że przez kilka dziesięcioleci wpływała ona na kartografię warszawską. W ciągu sześćdziesięciu lat była wielokrotnie wznawiana, między innymi w 1838 i w 1859 roku, a następnie po zmianie orientacji z zachodniej na północną została wydana w 1885 roku jako tymczasowy plan regulacyjny. Najważniejsze dzieło Korpusu Inżynierów

⁵⁹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny)*, Warszawa 1921, s. 102.

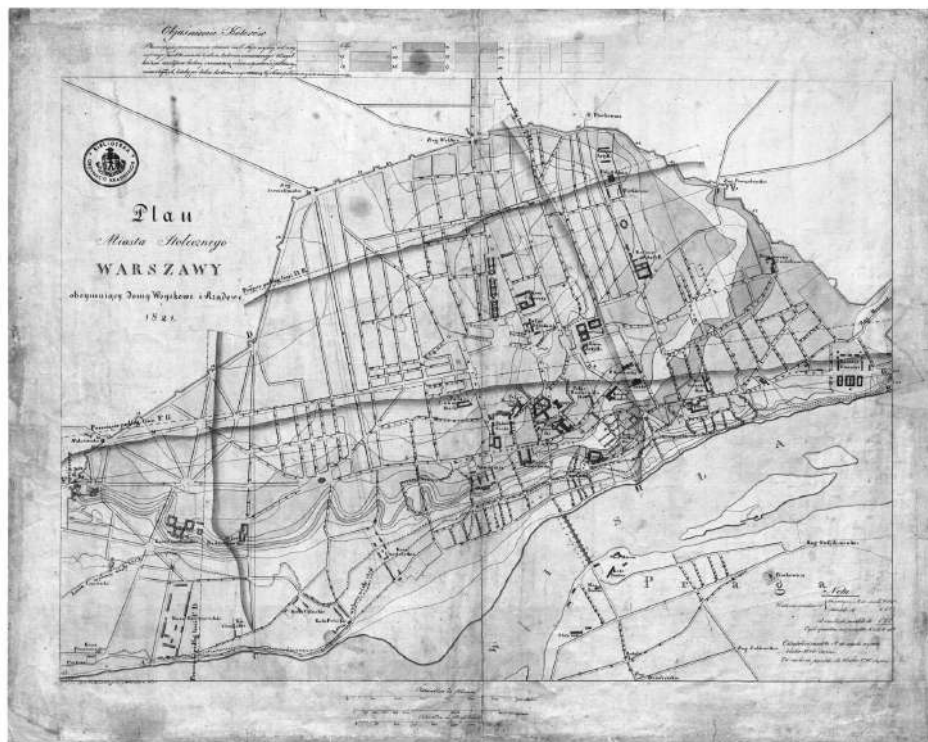
⁶⁰ Szerzej na temat ówczesnych pomiarów niwelacyjnych oraz metod zastosowanych przy opracowaniu tego planu przez Korpus Inżynierów Wojskowych zob.: B. Krassowski, B. Majewska, op. cit., s. 14–15, 26–27.

⁶¹ Biblioteka Narodowa, Zakład Zbiorów Kartograficznych, Zbiory kartograficzne (dalej: BN, ZZK, Zb. kart.), 1062.

⁶² *Plan miasta stołecznego Warszawy wymierzony przez oficerów Korpusu Inżynierów w latach 1818 i 1819 i litografowany przez tychże roku 1822*, AGAD, Zb. Kart. 77-5, ark 1–9.

Wojskowych z zakresu kartografii miejskiej jest podstawowym źródłem dla badań nad rozwojem przestrzennym Warszawy⁶³.

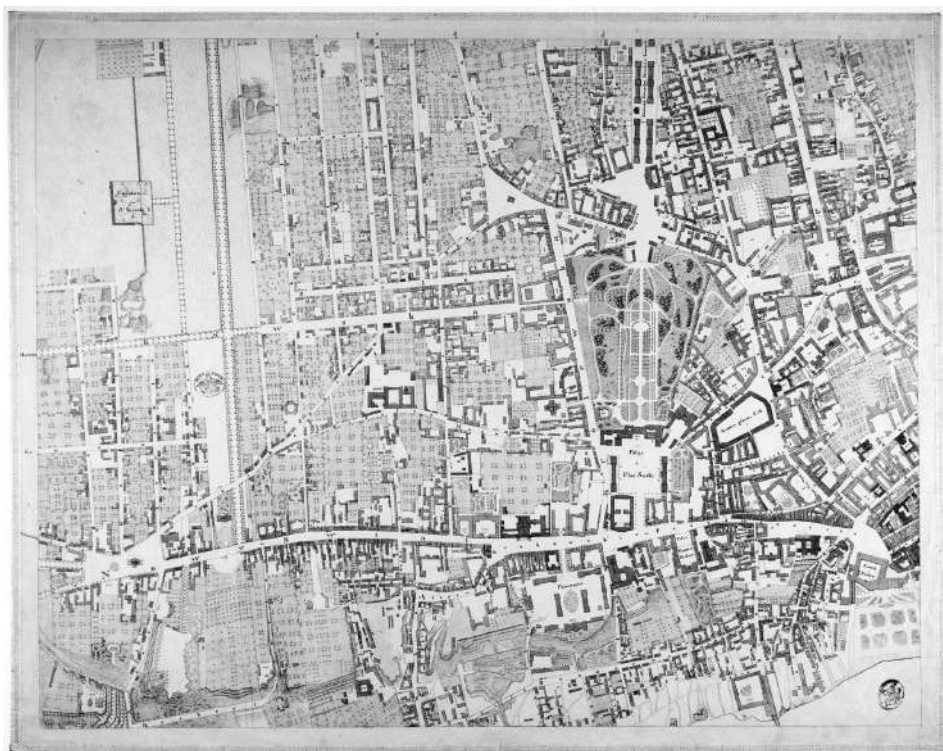
Ważnym czynnikiem umożliwiającym opracowanie tak dokładnej mapy wielkoskalowej Warszawy było zastosowanie triangulacji jako metody pomiaru

Ryc. 21. Plan niwelacyjny Warszawy, 1821 r., BN, ZZK, Zb. kart., 1062

przestrzeni miejskiej. Podobnie jak wcześniej, w okresie Królestwa Polskiego najczęściej pomiary wykonywano metodą stolikową. Między innymi czynili to topografowie Sztabu Kwatermistrzostwa mierząc w 1824 r. terytorium Nieszawy i okolic oraz w 1825 r. obszar Włodawy. Metodę triangulacyjną do pomiaru powierzchni miasta na ziemiach polskich po raz pierwszy zastosowano w Warszawie w pierwszych latach istnienia Królestwa Polskiego. W latach dwudziestych i trzydziestych XIX w. dokonano pomiaru w oparciu o sieć triangulacyjną także kilku innych dużych miast Królestwa Polskiego, między innymi Płocka. W latach 1835–1836 geometra Joachim Łuszczewski dokonał szczegółowego pomiaru

⁶³ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Plany ogólne Warszawy*, s. 18–19.

Ryc. 22. Plan sytuacyjno-regulacyjny Warszawy, 1822 r. (arkusz przedstawiający Oś Saską,) AGAD, Zb. Kart., 77-5 ark. 4

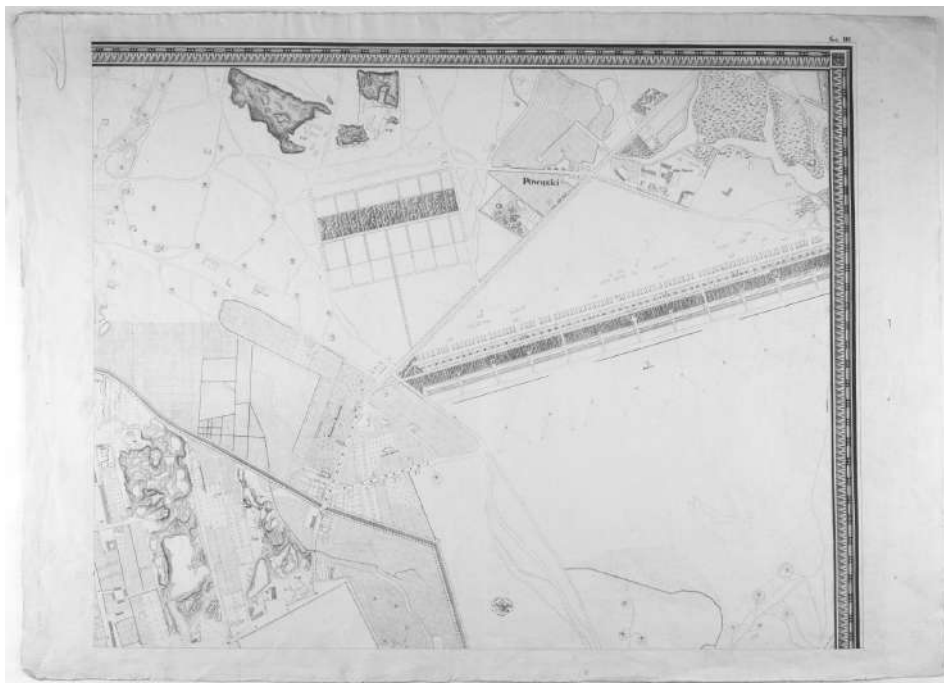
miasta i gruntów przyległych, położonych za rogatkami Warszawskimi i Dobrzyńskimi. Na tej podstawie sporządził plan sytuacyjno-regulacyjny zmierzonego obszaru w skali 1:1500, do którego wykonał także rejestr pomiarowy⁶⁴.

Spośród map wielkoskalowych Warszawy stanowiących efekt działalności pomiarowej, kartograficznej i wydawniczej prowadzonej przez Korpus Inżynierów Wojskowych na uwagę zasługują także dwie prace kartograficzne związane z osobą Józefa Koriota. Pierwsza z nich to plan niwelacyjny miasta stołecznego sporządzony w 1825 roku⁶⁵. Drugim dziełem J. Koriota jest plan ogólny Warszawy z 1829 r. Mapa ta powstała jako zaktualizowana redakcja planu Korpusu Inżynierów litografowanego w 1822 r. Zmieniono skalę planu na 1: 4200, przystosowując ją do miar rosyjskich, zachowując dwie podziałki liniowe, podane w nowych sążniach polskich i w sążniach rosyjskich. Niewielkiemu powiększeniu w kierunku północnym uległ zasięg planu poprzez objęcie obozu wojskowego w Po-

⁶⁴ K. Staszewski, op. cit., s. 12–13.

⁶⁵ *Plan ogólny niwelacyjny miasta Warszawy przez podpułkownika Korpusu Inżynierów Koriota w roku 1825*, Instytut Sztuki PAN w Warszawie, Zbiory fotografii i rysunków pomiarowych, neg. nr 47803.

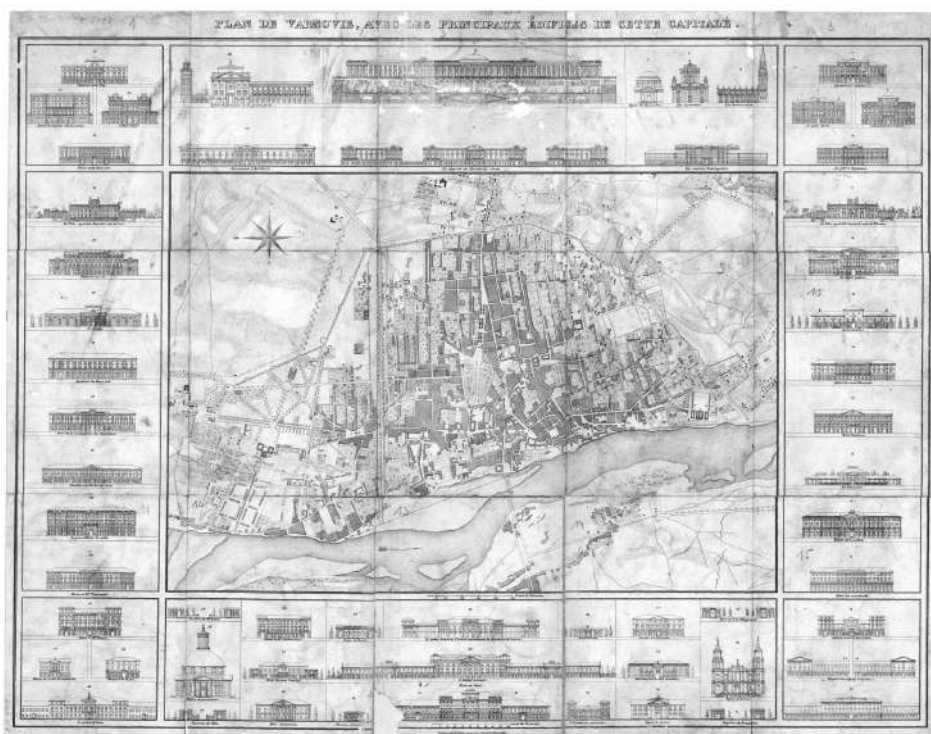
wązkach. Poza tym uaktualniono treść planu, m.in. naniesiono budowany bulwar nad Wisłą. Nie uwzględniono natomiast numerów hipotecznych. Część odbitek litograficznych była ręcznie barwiona (ryc. 23)⁶⁶.

Ryc. 23. Plan sytuacyjno-regulacyjny Warszawy, 1829 r. (arkusz przedstawiający obóz wojskowy na Powązkach), AGAD, Zb. Kart. 92-5, ark. 3

Pomimo, że kartografia warszawska lat 1815–1831 to przede wszystkim dzieła powstałe w wyniku prac prowadzonych przez oficerów i konduktorów Korpusu Inżynierów Wojskowych i częściowo Sztabu Kwatermistrzostwa Generalnego, to jednak nie należy pomijać ówczesnej działalności geodetów i kartografów cywilnych. Efektem ich twórczości jest wiele planów ogólnych Warszawy z lat 1825–1831. Większość z tych jednoarkuszowych map wielkoskalowych to mniej lub bardziej wierne przeróbki dzieł Korpusu Inżynierów Wojskowych. Kartografowie cywilni stworzyli jednak w tym czasie także prace oryginalne. Najbardziej wartościowe to: wykonany przez architekta Leonarda Schmidtnera *Plan de Varsovie avec les principaux édifices de centte capitale*, opublikowany w 1825 r.

⁶⁶ *Plan miasta stołecznego Warszawy z rozkazu Jego Cesarzowiczowskiej Mości Wielkiego księcia Konstantego Cesarzewicza naczelnego Wodza przez Oficerów Korpusu Inżynierów Wojsk. Król. Pols. uskuteczniiony 1829. Triangulował i dyrygował zdjęcie podpuł. Inżynierów Koriot, AGAD, Zb. Kart. 92-5, ark. 1–9.*

Ryc. 24. Plan sytuacyjny Warszawy, 1825 r., BN, ZKK, Zb. kart. 579

(ryc. 24)⁶⁷ i Plan Warszawy sporządzony w 1827 r. przez geodetę i kartografa Juliusza Kolberga⁶⁸. Plan Warszawy Schmidtnera wydany w skali 1:17 900 uzupełnia 67 rysunków ważniejszych budynków, pałaców, kościołów i innych obiektów architektonicznych w skali 1:1300, wykonanych przez autora z natury. Jest on jedynym dziełem kartograficznym doby konstytucyjnej Królestwa Polskiego, na którym umieszczono sylwety budowli warszawskich, wykonanych w zupełnie innej technice, niż budowle z osiemnastowiecznych planów Pierre'a Ricaud Tirregaille'a i Giovanniego Rizzi Zannoniego. Cechą charakterystyczną tej jednoarkuszowej mapy jest całkowity brak nazw ulic. Natomiast jest to pierwszy plan, na którym naniesiono wykonany w latach 1822–1823 odcinek Alei Jerozolimskiej między Nowym Światem a ulicą Solec. Po raz pierwszy umieszczono także projekt bulwaru nad Wisłą, którego budowę rozpoczęto w 1825 roku⁶⁹.

⁶⁷ BN, ZKK, Zb. kart., 579.

⁶⁸ BN, ZKK, Zb. kart., 1247.

⁶⁹ B. Krassowski, B. Majewska, op. cit. s. 38. Informacja podana w przypisie 53 wymienionej publikacji nie odpowiada prawdzie. Na *Plan miasta stołecznego Warszawy obejmujący domy wojskowe i rządowe* plan bulwaru nad Wisłą nie został naniesiony.

Plan Warszawy J. Kolberga jest pierwszą mapą wielkoskalową, na której miasto zostało przedstawione w nowych granicach z przyłączonymi do niego w 1825 r. terenami na południu. Nowość stanowi także obraz całej Alei Jerozolimskiej, od rogatek do bulwaru nad Wisłą⁷⁰. Do nowości należy również zaliczyć umieszczenie na planie numerów cyrkulów, ale bez naniesienia ich granic. Granice te prawdopodobnie miały zostać naniesione ręcznie techniką wielobarwną⁷¹. Rekonstrukcja ówczesnego podziału administracyjnego Warszawy na podstawie planu J. Kolberga jest jednak możliwa, ponieważ zamieścił on przy spisie ulic numery cyrkulów. Natomiast na planie zamiast nazw ulic umieszczono tylko ich numery, sporządzając jednocześnie skorowidz ulic i domów, w układzie alfabetycznym, obejmujący 261 ulic oraz wykaz posesji – ponad 3100 na terenie lewobrzeżnej Warszawy i 263 na obszarze Pragi⁷².

6. Zakończenie

Polityka władz Królestwa Polskiego zmierzająca do odbudowy miast, zaniedbanych po trzecim rozbiórze Rzeczypospolitej przez państwa zaborcze oraz zniszczonych w okresie działań wojennych i przemieszczania się wojsk w latach 1806, 1809 i 1812–1813, była najważniejszym czynnikiem rozwoju polskiej kartografii wielkoskalowej w drugim i trzecim dziesięcioleciu XIX wieku. Stworzono wówczas podstawy prawne porządkowania i regulacji miast, przewidujące opracowanie planu sytuacyjnego i mapy wielkoskalowej własności ziemskiej każdego z nich. Większość z map, które powstały na mocy instrukcji z 1820 i 1823 roku miała charakter planów sytuacyjno-regulacyjnych. W przypadku miast, które uległy całkowitemu zniszczeniu w wyniku prac fortyfikacyjnych, działań wojennych lub powodzi i miały zostać odbudowane lub relokowane, sporządzano plany regulacyjne. W okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej pojawił się także nowy dla tego obszaru rodzaj map miejskich – plany lokacyjne.

Najbardziej dynamicznie rozwijała się wówczas kartografia Warszawy. Na potrzeby stolicy pracowały wojskowe służby topograficzne, przede wszystkim Korpus Inżynierów Wojskowych. Wykorzystano tu wiedzę i potencjał organizacyjny dowództwa, oficerów i konduktorów korpusu w pracach pomiarowych i kartograficznych. Kartowanie Warszawy zbiegło się z zastosowaniem nowych technik pomiarowych – triangulacji i pomiarów niwelacyjnych, które przyczyniły się do tworzenia map wielkoskalowych o dużym stopniu dokładności. W tym czasie pojawiły się także dwie nowe techniki reprodukcji map – litografia i staloryt, z których zwłaszcza ta pierwsza odegrała znaczącą rolę w rozwoju i upowszechnieniu.

⁷⁰ BN, ZZK, 1247; B. Krasowski, B. Majewska, op. cit., s. 31. Autorzy tej pracy podają błędnie, że cała ta ulica została przedstawiona na planie Warszawy Schmidtnera. W rzeczywistości Schmidtnier doprowadził ją tylko do ulicy Solec.

⁷¹ B. Krasowski, B. Majewska, op. cit., s. 32. Hipotezę tę można uznać za możliwą do przyjęcia.

⁷² BN, ZZK, 1247.

nianiu kartografii warszawskiej lat 1819–1830. Władze Królestwa Polskiego za dbały również o rozwój szkolnictwa kształcącego geometrów i kartografów, tworząc katedry miernictwa zarówno na uczelniach wojskowych, jak i cywilnych. W Królestwie Polskim doby konstytucyjnej stworzono w kartografii miejskiej metody i wzorce oraz poszczególne plany funkcjonujące nieomal do końca XIX wieku.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie doby konstytucyjnej, plan regulacyjny, plan lokacyjny, triangulacja, niwelacja, litografia

A breakthrough in mapping urban space. Large-scale maps of towns located in the Kingdom of Poland in 1815–1830

S u m m a r y

The authorities of the Kingdom of Poland pursued a policy of reconstructing its towns, neglected by the invading countries after the third partition of Poland and destroyed during the wartime and relocation of troops in 1806, 1809 and 1812–1813. This policy was the most important factor in the evolution of Poland's large-scale cartography in the second and third decade of the 19th century. At that time, the legal foundation for town regulation and organisation was created, enabling the development of situational plans and large-scale land ownership maps for each of the towns. The majority of maps originating under the 1820 and 1823 instructions were situational and regulatory plans. Regulatory plans were prepared for towns which had been entirely destroyed as a result of fortification works, warfare or floods, and were either to be rebuilt or relocated. In the 1815–1830 period, a new type of town plans for the Kingdom of Poland area emerged, known as location plans.

During the aforementioned period, it was the cartography of Warsaw that underwent the most dynamic growth. The needs of the country's capital were addressed by military topographic services, most notably the Military Engineers Corps. The knowledge and organisational potential of the command, officers and conductors were employed for measurements and cartographic works. The mapping of Warsaw coincided with the application of new techniques: triangulation and surveying, both of which helped to create large-scale maps with a high degree of precision. Moreover, new techniques of map reproduction, i.e. lithography and steel engraving, emerged at that time, with lithography playing an especially notable role in the development and dissemination of Warsaw's cartography related to the 1819–1830 period. The authorities of the Kingdom of Poland also made efforts to ensure education for land surveyors and cartographers, setting up surveying departments at both military and civilian colleges. As regards urban cartography during this period, the Kingdom of Poland saw the arrival of methods, patterns and specific plans which persisted nearly until the end of the 19th century.

Key words: Kingdom of Poland in 1815–1830, regulatory plan, location plan, triangulation, surveying, lithography